

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

«Magistratura Mərkəzi»

Əlyazması hüququnda

Məmmədzadə Elvin Rasim oğlu

«Sənaye müəssisələrinin auditində maliyyə təhlilindən istifadənin metodiki məsələləri» mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı : 060402 “Mühasibat uçotu və audit”

İxtisaslaşma : İstehsal sferasında mühasibat uçotu və audit

Magistr proqramının rəhbəri : prof. Daşdəmirov Ə.İ

Elmi rəhbər : i.e.n.,dos. Abbasova S.A

Kafedra müdiri : prof. Səbzəliyev S.M

Bakı - 2017

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I FƏSİL. Sənaye müəssisələrinin təşkili və idarə edilməsində auditin rolu, məqsədi və tətbiqi mərhələləri	
1.1 Müəssisənin təsərrüfat - maliyyə fəaliyyəti – auditor yoxlamasının obyektini kimi	8
1.2 Auditin mahiyyəti, xarakterik xüsusiyyətləri və aparılması mərhələləri	12
1.3 Auditin aparılmasında istifadə edilən informasiya mənbələri	22
II FƏSİL. Sənaye müəssisələrinin auditində istifadə edilən analitik prosedurlar və onların metodiki məsələləri	
2.1 Auditdə tətbiq edilən analitik prosedurların növləri və onlardan istifadənin metodiki məsələləri	31
2.2 Maliyyə təhlili – auditor sübutlarının vacib metodu kimi	40
2.3 Maliyyə hesabatı əsasında müəssisənin əmlak-maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi	46
III FƏSİL.Sənaye müəssisələrinin auditində maliyyə təhlilindən istifadənin metodikası	
3.1 Auditor yoxlanılması zamanı istifadə olunan maliyyə hesabatlarının “iqtisadi oxunuşu” metodikası	54
3.2 Müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin və maliyyə sabitliyinin təhlilinin metodiki məsələləri	58
3.2 Hesabat informasiyası əsasında müəssisənin maliyyə nəticələrinin təhlili və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	64
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	71
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	74

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatı davamlı inkişaf etdikcə və onun dünya təsərrüfat sistemində inteqrasiya olunması gücləndikcə maliyyə-iqtisadi münasibətlərində şəffaflığın təmin edilməsində, iqtisadi cinayətkarlıq və əsassız israfçılığa qarşı mübarizə aparılmasında auditin imkanlarından daha geniş formada istifadə edilməsi zərurəti yaranır.

Maliyyə nəzarətinin xüsusi növü olaraq audit, dövlətin maliyyə-iqtisadi siyasətinin uğurla icra edilməsi və maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi üçün uyğun zəmin yaratmaqla, qanunvericiliyə riayət olunmasına, mülkiyyətin qorunub saxlanılmasına və maliyyə vəsaitlərinin səmərəli, düzgün və qənaətlə istifadəsinə xidmət edir, büdcə və maliyyə intizamının müxtəlif pozuntularını aşkar etməyə köməklik göstərir, qanunsuz xərclənmiş vəsaitlərin aşkarlanmasına və onların bərpasına imkan yaradır.

Təsərrüfat subyektlərinin sahibkarı, səhmdarları və investorları maraqlıdırlar ki, sərf etdikləri kapitalın artımı şəraitində maksimum mənfəətin əldə edilməsi və nəticədə dividendlərin daimi artımı təmin edilsin. Müasir dövrdə material-pul vəsaitlərin təyinatına uyğun istifadəsi, vergilərin və digər ödənişlərin təminatı, kreditor borclarının ödənilməsi, mühasibat uçotunun təşkilinin düzgünlüyünə nəzarət olunması böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir dövrdə fəaliyyət göstərən hər bir müəssisənin əsas məqsədi mənfəətini maksimumlaşdırmaqdır. O, özünün fəaliyyət və inkişafını öz gəlirləri ilə qurmalı, vəsait çatışmazlığı yarandığı halda onu bazar şərtlərinə uyğun müvəqqəti borc vəsaitləri ilə aradan qaldırmalı və borcları vaxtında qaytarmağı bacarmalıdır.

Respublikamızda və bir sıra xarici ölkələrdə auditin inkişaf təcrübəsi göstərir ki, hal-hazırkı bazar münasibətləri dövründə auditor firmalarının fəaliyyətində analitik işlərin rolu və həcmi artır və kompleks xarakter daşıyır. Aydındır ki, auditdə maliyyə təhlili dedikdə, təsərrüfat subyektlərinin maliyyə mexanizminin araşdırılması, operativ və investisiya fəaliyyəti üçün resursların yaradılması və istifadə edilməsi metodu başa düşülür.

Təsərrüfat daxili audit sistemində maliyyə təhlili əsasən resurslardan səmərəli istifadə, ehtiyatların aşkar edilməsi, məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması, istehsal və satışın rentabelliyyəsinin, həmçinin əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi məqsədlərini güdür. Onun köməyi ilə istehsal və tədarükün ritmliliyi, əməyin texnika ilə təchizatı, məhsulun keyfiyyət və çeşid göstəriciləri, fond verimi, fondla silahlanma, müəssisənin işini səciyyələndirən, idarəetmə üçün sərfəli olan digər göstəricilər öyrənilir və qiymətləndirilir.

Kənar audit yoxlanışında maliyyə təhlilindən istifadə zamanı isə, aparılan audit və ekspertiza işlərinin əhəmiyyəti yalnız maliyyə nəticələrinin və hesabatlarının dəqiqliyini, uçot siyasətinin müasir qanunverciliyə uyğunluğunu, vergitutmanın optimallığını qiymətləndirməkdə deyil, eyni zamanda idarəetmədə ilk növbədə investisiya qoyuluşlarının səmərəliliyinə dair informasiyaları öyrənmək və investorların marağını təmin edən məlumatlar əldə etməkdən ibarətdir. Maliyyə təhlili müəssisədə məhsul istehsalının artımı, təsərrüfat-maliyyə sistemində tənəzzülün mövcudluğu, maliyyə sabitliyi, kapitalın strukturu, investisiya riski haqqında faydalı məlumatlar verir.

Praktikada audit prosesinin planlaşdırma, auditor yoxlamalarının aparılması və onun nəticələrinin yekunlaşdırılması kimi müxtəlif mərhələlərində maliyyə təhlilindən istifadə olunur.

Bütün yuxarıda sadalananlar dissertasiya işinin aktual bir problemə həsr olunduğunu göstərir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Auditdə maliyyə təhlilindən istifadənin metodiki məsələlərinin işlənməsi zamanı ölkəmizin və xarici iqtisadçı alimlərin əsərlərinə istinad olunmuşdur. Məsələnin öyrənilməsi ilə bağlı Azərbaycanın iqtisadçı alimləri S.M.Səbzəliyevin, V. T. Novruzovun, İ.M.Abbasovun, S.Y.Müslümovun, İ.M.Mahmudovun, Q.R.Rzayevin, R.N.Kazımovun, N.M. İsmayılovun, S.A.Abbasovanın, F.Ş.Hacıyevin və başqalarının elmi əsərlərini və elmi-tədqiqat xarakterli araşdırmalarını qeyd etmək lazımdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Sənaye müəssisələrinin auditində maliyyə təhlilinin istifadəsinin metodikasının nəzəri cəhətdən işlənib hazırlanması və onun praktikada səmərəli şəkildə tətbiq edilməsi dissertasiya işinin əsas məqsədini təşkil edir . Bu məqsədin reallaşdırılması üçün qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulmuş və müvəffəqiyyətlə həll edilmişdir :

- 1) yerli və xarici təcrübənin ümumiləşdirilməsi əsasında auditin mahiyyətinin və sənaye müəssisələrinin iqtisadi həyatında onun yeri və rolunun müəyyən edilməsi ;
- 2) auditdə istifadə edilən analitik proseduraların metodoloji, nəzəri və praktiki əsaslarının işlənib hazırlanması ;
- 3) sənaye müəssisələrinin auditində maliyyə təhlilindən istifadənin metodikasının araşdırılması ;
- 4) hesabat informasiyası əsasında müəssisənin maliyyə sabitliyi və ödəmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi.

Tədqiqatın elmi yeniliyi sənaye müəssisələrində müasir nəzarətin bir növü olan auditin təşkili və aparılması, habelə auditdə maliyyə təhlilindən istifadə edilməsi ilə bağlı praktiki məsələlərin qoyuluşu, nəzəri cəhətdən əsaslandırılması və həll edilməsindən ibarətdir. Tədqiqatın aparılması zamanı elmi yenilik hesab oluna biləcək aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir :

- 1) analitik proseduraların növləri müəyyən edilmiş və audit təcrübəsində onlardan istifadə edilməsi imkanları araşdırılmışdır ;
- 2) auditor yoxlamaları zamanı maliyyə təhlilindən istifadə məsələləri və analitik prosedurların tətbiqi metodikasını araşdırılmış, praktikada tətbiqinin mümkünlüyü qiymətləndirilmişdir ;
- 3) təsərrüfat subyektlərinin maliyyə sabitliyi və ödəmə qabiliyyətini əks etdirən göstəriciləri sistemi işlənmiş və göstəricilər arasında qarşılıqlı funksional əlaqə öyrənilmişdir ;

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işində əsas müddəlar və tövsiyələr təsərrüfat subyektlərində auditor xidmətinin düzgün və səmərəli

təşkilinə, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin daha dolğun və hərtərəfli qiymətləndirilməsinə şərait yaradacaqdır. Həmçinin, maliyyə təhlili kontekstində vəziyyəti daha real şəkildə qiymətləndirməyə, mövcud çatışmazlıqları aradan qaldırmağa imkan verərək, qəbul edilən qərarların əsaslandırılması səviyyəsini yüksəldəcəkdir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları. Dissertasiya işinin nəzəri-metodoloji əsasları kimi audit və maliyyə təhlili üzrə elmi və praktiki sahədə geniş yayılmış üsul və yanaşmalar, xarici və yerli alim və mütəxəssislərin araşdırmaları, beynəlxalq təcrübənin nəticələri, habelə bu istiqamətdə mövcud qanunvericilik və normativ-hüquqi baza istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın predmeti. Dissertasiya işinin predmetini təsərrüfat subyektlərində auditor yoxlamaları zamanı maliyyə təhlilindən istifadə edilməsi üzrə kompleks məsələlər təşkil edir.

Tədqiqatın obyektini kimi isə auditor təşkilatlarının fəaliyyəti, həmçinin “Delta C.O.” MMC çıxış edir. Dissertasiya işində “Delta C.O.” MMC-yə məxsus rəqəmlər şərti olaraq göstərilmişdir.

İşin həcmi və strukturu. Dissertasiya işi, giriş, 3 fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İşdə 3 şəkil və 18 cədvəl verilmiş, istifadə edilmiş 38 ədəbiyyat göstərilmişdir.

Birinci fəsil “Sənaye müəssisələrinin təşkili və idarə edilməsində auditin rolu, məqsədi və tətbiqi mərhələləri” adlanır. Bu fəsildə auditin mahiyyəti, xarakterik xüsusiyyətləri və aparılma mərhələləri, habelə auditdə istifadə edilən informasiya mənbələri göstərilmişdir.

İkinci fəsil “Sənaye müəssisələrinin auditində istifadə edilən analitik prosedurlar və onların metodiki məsələləri” adlanır. Bu fəsildə auditor yoxlanışı zamanı tətbiq edilən analitik prosedurlar və auditdə maliyyə təhlilinin rolu işlənmiş, müəssisənin əmlak-maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi metodikasını göstərilmişdir.

Üçüncü fəsil “Sənaye müəssisələrinin auditində maliyyə təhlilindən istifadənin metodikası” adlanır. Bu fəsildə maliyyə hesabatlarının “iqtisadi oxunuşu” metodu verilmiş, müəssisənin maliyyə sabitliyi və ödəmə qabiliyyəti ilə bağlı məsələlər araşdırılmış və maliyyə hesabatları əsasında maliyyə nəticələrinin təhlilinə yer verilmişdir.

Fəsil I. Sənaye müəssisələrinin təşkili və idarə edilməsində auditin rolu, məqsədi və tətbiqi mərhələləri

1.1 Müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti – auditor yoxlamasının obyekt kimi

Müəssisənin mühasibat informasiya sisteminin yaratdığı maliyyə hesabatları bir dövrün fəaliyyətlərini müxtəlif aspektlərdən icmal şəkildə ortaya qoyur və fərqli istifadəçilərin fərqli qərarlarında ən vacib informasiya amili kimi istifadə edilir. Çox zaman qeyri-müəyyən, qarışıq, geniş bir mühitdə baş verən mal və pul hərəkətləri yaxından izlənilərək, yaxşı düşünülərək, yeni və müasir üsullar və texnologiyalar tətbiq edilərək qiymətləndirilməlidir. Bu zaman bəzən qiymətləndirmənin nəticəsi, bəzən isə vasitəsi olan maliyyə hesabatları istifadəçilərin qərar alma davranışlarını müəyyən edəcək əhəmiyyətə malikdir. Bu, təbii olaraq maliyyə hesabatlarının etibarlı olmasını vacib edir. Problem isə bu inamı, informasiya istifadəçilərinə verməli olan mexanizmin varlığı və işləməsidir. Bir ölkənin sahib olduğu iqtisadi resursların böyük bir qisminin müəssisələrin əlində olması və müəssisələrin iqtisadiyyatın lokomotivi olması səbəbiylə maliyyə tipli informasiyaların 2 əsas vəzifəsi vardır. Bunlar :

- a) iqtisadi resurslar arasında seçim edilə bilməsi ;
- b) iqtisadi resursların istifadə edilməsinin effektivliyin ölçülməsidir. [29, səh.4]

Son illərdə iqtisadi fəaliyyətlərin artması nəticəsində əməliyyatların daha qarışıq hala gəlməsi, informasiyaların çoxluğu və bu informasiyaları verənlərin məqsədli tərəfkeşliyi nəticəsində müəssisələrin təklif etdiyi məlumatların doğruluğu daha çox sorğulanır və informasiya istifadəçilərinin etibarlı informasiyalara olan ehtiyacı artır. İş dünyasında istifadəçilərin istədikləri informasiyalara həmin məlumatın mənbəyindən çatmaqları imkansızdır. Məlumat başqa mənbədən əldə edildikdə isə bilərəkdən və ya təsadüfən təhrif edilmiş olması ehtimalı yüksəkdir. İnformasiyanı tələb edən ilə təklif edən arasında mənfəət əldə etmək məsələsində problem yaşandıqda təklif edilən informasiyanın

yanıldıcı olma riski vardır. İnformasiya tələb edən tərəfin bu halda seçə biləcəyi üç yol var :

- a) istədiyi informasiyani öz hesabına əldə edib yoxlamaq ;
- b) qarşı tərəfə etibar edərək riskə girmək ;
- c) kənar auditin rəyinə müraciət etmək.

İnformasiya istifadəçiləri auditorun rəyinə etibar edərək, müəssisənin idarə heyəti tərəfindən açıqlanan məlumatları öz qərarlarında istifadə edən şəxslərdir. İstifadəçilər həm müəssisə daxilində, həm də kənar istifadəçilər ola bilər.

Cədvəl 1.1

Audit informasiyalarından istifadə edənlər

Daxili istifadəçilər	Xarici istifadəçilər
Müəssisə rəhbərliyi	İnvestorlar
Sahibkarlar	Kredit təşkilatları
Səhmdarlar, payçılar	Sığorta şirkətləri
Təsisçilər	Dövlət
Ortaqlar	Malgöndərənlər
İşçi heyəti	Alıcı və satıcılar və s.

İnformasiya istifadəçiləri (cədvəl 1.1) müstəqil və müəyyən standartlara uyğun məlumatları əldə etmək üçün auditə ehtiyac duyurlar. Bununla yanaşı qanunlara uyğun olaraq bəzi müəssisələr maliyyə hesabatlarını hazırlamağa və müstəqil auditə tabe olaraq məlumatları ictimaiyyətə açıqlamağa məcburdur. Müəssisələrin əsas məqsədi əllərindəki məhdud resurslarla mənfəəti artırmaq, sərmayəçilərin əsas hədəfi isə pullarını ən gəlirli sahələrə investisiya etməkdir. Həmçinin, müəssisə idarəçiləri fəaliyyətlərinin effektivliyini ölçmək üçün maliyyə informasiyalarından istifadə edirlər. Sərmayəçilər ilə mənfəət əldə etmək istəyən digər qruplar isə müəssisə aktivlərinin hansı formada istifadə edildiyini, bunların gəlirli sahələrə investisiya edilib-edilmədiyini yenə bu informasiyalara əsaslanaraq qiymətləndirir.

Ancaq istifadəçilərin verdiyi iqtisadi qərarların doğru, güvənilir və məqsəduyğun hesab edilməsi üçün, qərarların əsaslandığı informasiyaların

düzgün və etibarlı olması gərəkdir. Müəssisə xaricindəki informasiya istifadəçiləri müəssisə rəhbərliyi tərəfindən tərtib edilən maliyyə hesabatlarının etibarlılığına şübhə edə bilər. Bu səbəbdən qərar vermək üçün təhlil edilməzdən əvvəl maliyyə hesabatlarının düzgünlük və doğruluğunun araşdırılması lazımdır.

Lakin xarici istifadəçilərin bu araşırmanı etmək üçün nə təcrübə və bilgiləri, nə də imkan və səlahiyyətləri vardır. Bunun nəticəsində isə maliyyə hesabatlarının doğrululuğunu və etibarlılığını təmin etmək üçün , bu sahədə təcrübə və səlahiyyət sahibi olan üçüncü bir şəxsə ehtiyac vardır. Bu şəxs isə müstəqil mühasibat eksperti olub , digər vəzifələri ilə yanaşı auditor fəaliyyəti də göstərdiyi üçün “auditor” adını alır.

Burada informasiya istifadəçilərinin əsas zəmanəti istifadə etdikləri və etibar etdikləri maliyyə hesabatlarının audit prosesindən keçmiş olmasıdır. bu hesabatlar etibarlı bir şəxs və ya təşkilat tərəfindən yoxlanıldığı halda istifadəyə yararlı olur. O halda əvvəlcə audit anlayışının tərifinə nəzər salaq. Auditin ən geniş, müasir və qəbul edilən tərfi *Amerika Auditi İşi Assosiasiyasının (American Auditing Association – AAA)* raportunda verilir. Bu tərifə görə audit – iqtisadi fəaliyyətlər və hadisələr ilə əlaqəli məlumatlar və qəbul edilmiş standartlar arasında uyğunluğun müəyyən edilməsi və nəticələrin istifadəçilərə çatdırılması məqsədilə sübut toplayan və qiymətləndirən sistemətik bir prosesdir. Bu tərif əslində çox istiqamətli, ətraflı və geniş bir prosesin kompakt ifadəsidir. Uzun illər ərzində qazanılmış təcrübə və çalışmalara əsaslanır. Tərfi aşağıdakı amilləri ələ alaraq izah edə bilər :

Auditor *iqtisadi fəaliyyətlər və hadisələr ilə əlaqəli sübutlar* toplamalldır. Məsələn rəhbərliyin hazırlayıb təqdim etdiyi maliyyə hesabatlarındakı maddələr, miqdarlar haqqında bir sıra iddialar ortaya atılır. Auditorun avadanlıq və cihazlara yoxlanış keçirdiyini fərz edək. Müəssisələrin istehsal üçün istifadə etdiyi bu avadanlıqlar və istehsal edilən məhsullar müəssisənin iqtisadi fəaliyyətlərini təşkil edən əsas amillərdir. Bu avadanlıqların ilkin əldə edilən dəyərle verilmiş miqdarları illər ərzində ayrılan amortizasiya ilə fərqli bir məbləğə çevrilmiş ola bilər. Auditor üçün bu miqdar rəhbərliyin müəyyən edilmiş uçot siyasətinə

əsaslanan iddiasıdır və amortizasiya ayırma üsulları ilə, yığılmış amortizasiya məbləği ilə doğrulanmalıdır. Bu da auditorun sübut əldə etməsini vacib edir. Auditor iqtisadi fəaliyyətlərlə bağlı iddialar haqqında *topladığı məlumatlar və qəbul edilmiş standartlar arasında uyğunluğun müəyyən edilməsini* həyata keçirməlidir. Burada bəhs edilən standartlar, qanunlar və rəhbərliyin müəyyən etdiyi qaydalardan ibarət ola bilər. Tərifdə yer verilən digər mühim ifadə *nəticələrin istifadəçilərə çatdırılmasıdır*. Müəyyən dövrün nəticələri ilə bağlı maliyyə hesabatlarına dair auditor rəyi istifadəçilərə təqdim edilmək üçün hesabat halına salınmışdır və istifadəçilərə çatdırılmayan auditin isə bir mənası yoxdur. İstifadəçilərin hər biri üçün auditor hesabatları fərqli mənə daşıya bilər. *Sistematik proses* dedikdə isə auditin istənilən nəticələri verəcək şəkildə idarə edilməsi və bu məqsədlə çox yaxşı düşünülmüş və planlanmış olması başa düşülür.

Müəssisənin aktiv və öhdəlikləri üzərində dəyişiklik yaradan və pul ilə ifadə edilən əməliyyatlara aid informasiyaları qeyd edən, təsnifləşdirən, analiz edən və rəy bildirərək hesabat şəklində təqdim edən mühasibat sistemi, müəssisələrin iş sahəsinə görə fəaliyyətlərini qruplara ayıraraq sistemli və düzgün informasiyanı istifadəçilərə çatdırmağa səy göstərir. Müəssisələr öz varlıqlarını qorumaq üçün müxtəlif fəaliyyətlər göstərirlər və sistemli və dürüst informasiyanı istifadəçilərə çatdırmaq məqsədilə maliyyə hesabatlarını fəaliyyət göstərdikləri iş sahəsinə ən uyğun şəkildə hazırlayıb təqdim edirlər. Müəssisələrdə reallaşan fəaliyyətlər təsərrüfat fəaliyyəti, investisiya fəaliyyəti və maliyyə fəaliyyətidir. Müəssisənin verdiyi hesabatlar maliyyə hesabatı istifadəçilərinə bu fəaliyyətlərin müəssisənin maliyyə vəziyyətinə olan təsiri haqqında məlumat verir.

Müəssisələr fərqli sahələrdə fəaliyyət göstərmələrinə baxmayaraq hər birində ortaq funksiyalar və bu funksiyaların nəticəsində yaranan müxtəlif fəaliyyətlər mövcuddur. Fəaliyyət, müəssisənin məqsədlərinə çatmaq üçün etmiş olduqları çalışmaların məcmusu olaraq başa düşülür. Ümumi mənada fəaliyyət müəssisənin qurulması, investisiya qərarlarının alınması, tədarükçülərdən xammal alınması və pulunun ödənilməsi, məhsul istehsalı, mal və ya xidmətin marketinqi və satışı, müştərilərdən ödənişlərin qəbul edilməsi, satış sonrası xidmətlərin göstərilməsi

kimi müəssisənin davamlılığını təmin edən əməliyyatlar zamanı müəssisənin reallaşdırdığı hərəkət olaraq ifadə edilə bilər.

Müəsisələrin bəzi fəaliyyətləri qısamüddətli olur. Məsələn, istehsal üçün xammal alınması, bunları məhsula çevirmək, məhsulların satılaraq pula çevrilməsi göstərilə bilər. Bunlar müəssisənin periodik fəaliyyətləri olaraq davam edər. Bəzi fəaliyyətlər isə müəssisənin həyatında uzun dövrlər ərzində yaranır. Məsələn olaraq, müəssisənin yaradılması, ərazi və avadanlıqların alınması, bina inşaatı, müəssisənin başqa müəssisə ilə birləşməsi və s.

1.2 Auditin mahiyyəti, xarakterik xüsusiyyətləri və aparılması mərhələləri

Qloballaşma nəticəsində transmilli korporasiyaların (TMK) artması və beynəlxalq investisiyaların inkişaf etməkdə olan ölkələrə doğru istiqamətlənməsi nəticəsində, iqtisadiyyatın lokomotivi olan müəssisələr dəyişən iqtisadi mühitə uyğunlaşmaqda çətinlik çəkirlər. Belə ki, müəssisələrin rəqabət qabiliyyətini artırmaq və inkişaf edən investisiya bazarlarına rahat girə bilmək üçün mövcud mühasibat uçotu sistemlərini daha effektiv hala gətirməklə şəffaf, müqayisə edilə bilən, dürüst maliyyə hesabatlarının hazırlanması və bunları müstəqil audit vasitəsilə etibarlılığının artırılması lazımdır.

“Auditor xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa görə auditor xidməti - təsərrüfat subyektlərində müqavilə əsasında maliyyə təsərrüfat fəaliyyəti sahəsində yoxlama, ekspertiza, təhlil aparmaq və yazılı rəy vermək, mühasibat uçotu qurmaq, hesabat göstəricilərinin dürüstlüyünü təsdiq etmək və auditorun peşə fəaliyyətinə (auditor təşkilatının nizamnamə məqsədlərinə) uyğun olaraq maliyyə - təsərrüfat münasibətləri sahəsində digər xidmətləri göstərmək auditor xidməti hesab edilir [1, səh. 1] .

Audit mühasibat informasiya sisteminin tərkib hissəsi olan maliyyə hesabatları ilə əlaqəlidir. Ancaq bu hesabatların etibarlı və doğru olub-olmadığını

və əldə edilən nəticəni auditor rəyi olaraq açıqlamaq üçün mühasibat informasiya sisteminin bütün mərhələlərində müəssisə olaraq mühasibat standartlarına riayət edilib-edilmədiyinin araşdırılması vacibdir. Bu araşdırmada maddələrin necə analiz ediləcəyi müəyyən edilərkən təbii olaraq Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartları əsas götürülür. Görüldüyü kimi mühasibat uçotunun məhsulu olan maliyyə hesabatları auditin predmetini, bu hesabatların doğruluq və etibarlılığını təmin etməyə yarayan mühasibat standartları isə auditin miqyasıdır.

Audit anlayışı nəzarət, təftiş, təkrar yoxlanış kimi müxtəlif anlayışlar ilə səhv salınır. Audit anlayışını təsvir etməzdən əvvəl qarışıqlığa yol açan bu anlayışlara qısaca nəzər yetirək :

Nəzarət, audiddən əvvəl və ya auditin başlanğıcında yer alan fəaliyyətdir. Məqsədlərə çatmaq üçün görülən tədbirlər nəzarət fəaliyyətidir.

Təftiş, bir şeyin əslini, doğrusunu, düzgün həyata keçirilib keçirilmədiyini anlamaq üçün edilən araşdırmaadır. Audit daha ümumi situasiyalarda tətbiq edildiyi halda , təftiş daha xüsusi hallarda tətbiq edilir.

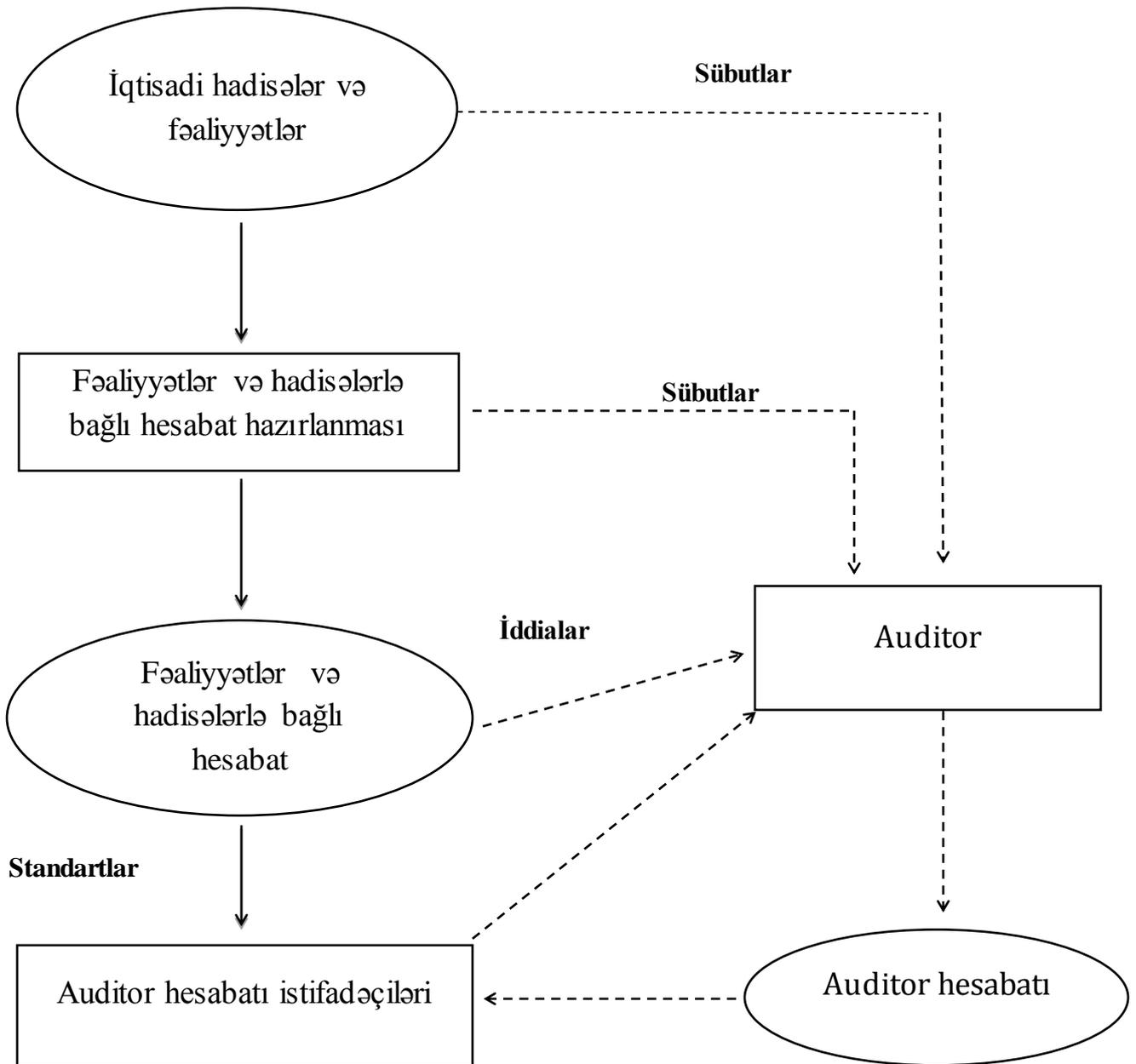
Təkrar yoxlanış (revision) gözdən keçirtmək, təkrar nəzər salmaqdır. Çox vaxt mühasibat qeydləri tamamlandıqdan sonra hesabların vergi qanunlarına və ya tətbiq edilən mühasibat sisteminə uyğunluğunun yenidən araşdırılmasıdır.

Təriflərdən də görüldüyü kimi nəzarət, təftiş və təkrar yoxlanış anlayışları audit işi ilə tam örtüşməyən, tam olaraq audit anlayışını əhatə etməyən başlıqlardır. Bu səbəbdən də bunların auditin mahiyyətini doğru təsbit etməkdə istifadəsi düzgün olmaz. Bu halda audit anlayışı aşağıdakı kimi ifadə edilə bilər :

Müstəqil audit, bir müəssisənin iqtisadi fəaliyyətləri nəticəsində hazırlanan maliyyə hesabatı və digər maliyyə informasiyalarının əvvəlcədən müəyyən edilmiş standartlara uyğunluğu və doğruluğunun kifayət qədər etibarlı və uyğun, auditor sübutları ilə müstəqil audit standartlarında göstərilən audit üsullarının tətbiq olunaraq kitab, qeyd və sənədlərin qiymətləndirilməsi və nəticələrinin bir hesabat şəklində təqdim edilməsidir.

Aşağıdakı şəkildə (Şəkil 1.1) göstəriləyi kimi auditor müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətindən və hesabatların hazırlanmasından sübutlar əldə edir və bu

fəaliyyətlərlə hadisələrin nəticələrini göstərən hesabatlarda irəli sürülən iddaları, hesabat istifadəçiləri tərəfindən müəyyən edilən standartlarla qarşılaşdırır. Daha sonra auditor, hesabatda yer alan fəaliyyət və hadisələrlə qoyulmuş standartlar arasındakı uyğunluğun dərəcəsini auditor hesabatı olaraq istifadəçilərə çatdırır.

Şəkil 1.1 Audit prosesi

Bu tərifdə əsas diqqət edilməli olan 3 amil var. Bunlardan birincisi auditin əvvəlcədən müəyyən edilmiş standartlara və qanunvericiliyə tabe olmasıdır.

Auditor təşkilatı auditin aparılması və əlaqəli xidmətlərin göstərilməsini təmin etmək məqsədilə keyfiyyətə daxili nəzarət metodlarını və konkret proseduraları aşağıdakı sənədlərə müvafiq olaraq müəyyən etməlidir :

- Azərbaycan Respublikasının qanunlarına ;
- Beynəlxalq Audit Standartlarına (BAS) ;
- Auditor təşkilatının üzvü olduğu Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının qüvvədə olan daxili qaydalarına (standartlarına) ;
- digər sənədlərə. [3, səh.4]

Müəssisələr iqtisadi fəaliyyətlərini davam etdirdikləri fərqli mühitlərə və ya idarəetmə məqsədlərinə görə maliyyə hesabatlarını və digər məlumatları hazırlayır. Audit müəssisələrin tabe olduqları vergi qanunları, investisiya bazarlarını və müxtəlif qurumlar tərəfindən müəyyən edilmiş olan standartları nəzərə alır və işin əhatə dairəsini tərtib edir.

Azərbaycanda audit işinin milli standartlarının işlənilib hazırlanmasının və tətbiq edilməsinin əsasını Beynəlxalq Mühasiblər Federasiyası və Təcrübəsi üzrə Beynəlxalq Komitə tərəfindən hazırlanmış Beynəlxalq Audit Standartları (BAS) təşkil edir. Milli audit standartlarının layihələri AR Auditorlar Palatasının Standartlaşdırma departamentində hazırlanır, daha sonra Auditorlar Palatasında audit norma və standartlarının işlənilib hazırlanması üzrə Xüsusi Komissiyada müzakirə edilir və təsdiq edilmək üçün palatanın şurasına təqdim edilir.. Təsdiq edildikdən sonra tətbiq edilmək üçün AR ərazisində fəaliyyət göstərən auditor təşkilatlarına və sərbəst auditorlara göndərilir.. [16, səh.41]

İkinci əsas amil müstəqillik standartıdır. Göstərilən audit xidmətinin dəyəri, audit rəyindən istifadə edən şəxslərin auditorun müstəqilliyinə etibar etmələrinə bağlıdır. Bir çox fərqli istifadəçinin müstəqil audit rəyi istəməsinin səbəbi tərəfsiz və etibarlı bir baxış bucağına olan ehtiyacdır. Auditor həm sübut toplayarkən həm də həmin sübutları qiymətləndirərkən müstəqil, tərəfsiz və peşəkar bir şəxs kimi hərəkət etməlidir.

Tərifdə adı keçən digər vacib amil isə, audit standartlarına uyğunluqdur. Qloballaşan biznes və investisiya bazarları bütün dünyada ortaq istifadə edilən və

tam oxşarlıq göstərən audit standartlarının inkişafına güclü təsir göstərir. Bu çərçivədə auditor müxtəlif qurumlar tərəfindən yayımlanmış audit qaydalarına və standartlarına tabe olmalıdır.

Auditin bütün mərhələlərindəki çalışmaların planlı, məntiqli və müqayisə edilə bilən olması onun sistemli olaraq tətbiq olunduğunu göstərir. Auditin eyni anda iki tərəfə birdən (müəssisə və informasiya istifadəçiləri) xidmət etməsi, audit prosesinin tərəfsiz və obyektiv olaraq aparılıb nəticələndirilməsini vacib edir. Auditin tətbiq etmək üçün məlumatların doğruluğu, sübut edilə bilən olması və bunun auditor tərəfindən qiymətləndirilə bilməsi üçün bəzi kriteriyaların olması gərəklidir. Auditor, təcrübə olaraq yetərli olmalı, həmçinin müstəqilliyini də qorumağa diqqət etməlidir. Auditorlar üçün müstəqillik ən önəmli qanundur. Yəni, hər cür maddi və mənəvi əlaqədən uzaq durmalı, tərəfsizliyinə və dürüstlüyünə təsir edə biləcək amillərə icazə verməməli, iş prosesinin sonunda düşüncələrini hər hansı bir digər şəxsin mənfəətini düşünmədən açıqlamalıdır.

Auditor fəaliyyətini bir çox kriteriyalara görə təsnif etmək mümkündür. Audit fəaliyyəti məqsədlərinə görə 3 başlıqda nəzərdən keçirilir :

- a) müstəqil kənar audit
- b) məcburi audit
- c) daxili audit

Müstəqil kənar audit bir müəssisənin maliyyə hesabatlarının müəyyən mühasibat standartlarına uyğun olaraq hazırlanıb-hazırlanmamasını təyin etmək məqsədilə aparılır.

Məcburi audit müəssisələrin fəaliyyətlərinin və/və ya əməliyyatlarının müəyyən edilmiş üsul və qaydalara, qanuvericiliyə uyğun olub-olmadığını təyin etmək üçün dövlət qurumları tərəfindən aparılır. Bu auditin sifarişçisi dövlət qurumları ilə yanaşı müəssisənin ali rəhbərliyi də ola bilər.

Daxili auditin məqsədi isə müəssisələrin fəaliyyətlərinin səmərəliliyini və effektivliyini qiymətləndirməkdir. Daxili auditorlar birbaşa idarə heyətinə və ya baş direktora tabe olaraq fəaliyyət göstərir.

Daxili audit və kənar audit arasındakı əsas fərqlər onların əsas vəzifələri və keçirilmə müddətlərindən yaranır. Daxili auditin əsas vəzifəsi rəhbərliyə təqdim etmək üçün müəssisənin maliyyə iqtisadi vəziyyəti haqqında informasiya xarakterli materialları hazırlamaq olduğu halda, kənar auditin əsas vəzifəsi maraqlı kənar istifadəçilər (səhmdarlar, investorlar, banklar, vergi xidməti, hakimiyyət orqanları, biznes tərəfdaşlar və s.) üçün müvafiq rəyin hazırlanmasıdır. Daxili audit müəssisədə müntəzəm olaraq fəaliyyət göstərir, kənar audit isə bir qayda olaraq ildə bir dəfə keçirilir. [23, səh. 23]

Auditor, təftiş etdiyi müəssisənin mövcud informasiya sistemin xarici mühitə məlumat ötürməsinin mümkünəz olmasına dair görüş bildirdikdə bəzi əlavə işlərin görülməsi və bəzi xüsusi vəziyyətlərə nəzər salmalıdır. Bir çox audit çalışmasında bu durumla qarşılaşıldığı üçün bu, audit işinə yanaşma formasını müəyyən edən və qiymətləndirmənin necə olacağını təyin edən bəzi qaydaların inkişafına səbəb olmuşdur. Uzun müddətli çalışmalardan və qazanılan təcrübələrdən sonra inkişaf etdirilən və hər təftişdə auditorun riayət etməli olduğu bu ümumi xarakterli minimal qaydalara **“Ümumi Qəbul Edilmiş Audit Standartları (Generally Accepted Auditing Standarts)”** deyilir. Bu standartlar hər təftişdə ən azından ümumi olaraq nələrin edilməli olduğunu bildiren bir bələdçi rolunu oynayır. Ancaq nəyin, nə zaman, nə miqdarda və necə edilməsini bu standartlar müəyyən etmir, bunlar auditorun ixtiyarındadır. Ümumi Qəbul Edilmiş Audit Standartları aşağıdakılardır:

- 1) Peşə təhsili və təcrübə - auditin kifayət qədər təhsil almış və təcrübəyə malik müstəqil auditorlar tərəfindən aparılmasını bildirir.
- 2) Müstəqillik – auditor sərbəst peşə sahibi olaraq iş görməli, tərəfsiz və dürüst davranış sahibi olmalıdır.
- 3) Diqqətlik – auditor audit prosesinə bütün diqqətini verərək çalışmalıdır.
- 4) Planlama və yardımçıların müşahidəsi – auditor görəcəyi işi yaxşı şəkildə planlamalı və əgər varsa yardımçılarını daim müşahidə altında saxlamalıdır.

- 5) Daxili audit sisteminə nəzər salmaq və qiymətləndirmək – bu standart ediləcək təftişin böyüklüyünü təyin etmək üçün müəssisənin daxili audit sisteminin etibarlılığını dürüst şəkildə qiymətləndirməyi və araşdırmağı şərt qoşur.
- 6) Auditor sübutlarının toplanması – maliyyə hesabatları haqqında rəy verə bilmək üçün və bu rəyin açıqlanmasına dayaq olmaq üçün kifayət qədər və etibarlı sübutlarını toplanmalıdır.
- 7) Mühasibatlığın təməl qaydalarının dəyişilməz olması – müəssisədə əvvəlki hesabat dövrlərində tətbiq edilən qaydalara cari dövrdə də riayət edilib-edilmədiyi auditor hesabatında qeyd edilməlidir.
- 8) Rəy bildirmək – auditor rəyi ya maliyyə hesabatlarının hamısı haqqında bir fikiri ya da bu mövzuda rəy bildirməkdən imtina edilməsinə dair bir izah ehtiva etməlidir. Rəy ətraflı olaraq yazılmırsa bunun səbəbləri bildirilməlidir.

Audit prosesində auditorun göstərəcəyi fəaliyyətlər 4 əsas mərhələdə aparılır :

- a) audit təklifinin qəbul edilməsi və müqavilənin imzalanması ;
- b) auditin planlanması və strategiyanın qurulması ;
- c) audit prosesinin icra edilməsi ;
- d) auditinin tamamlanması və hesabat verilməsi.

Audit təklifinin qəbul edilməsi və müqavilənin imzalanması – Audit firmasına gələn təklif əvvəl firmanın idarə heyəti tərəfindən müzakirə olunur, daha sonra tərəflər şərtlərdə razılaşırsalar, iş müqavilə mərhələsinə keçir. Müştərilərdən gələn təklifin qiymətləndirilməsi üçün müəssisəyə istiqamətlənmiş araşdırmalar və audit firmasının öz daxilində edəcəyi etik dəyərləndirmələr edilir. Müştərinin araşdırılması çox vacib bir keyfiyyət amilidir. Bu zaman aşağıdakı suallar cavablandırılır :

- müştərinin hansı məqsədlə audit xidməti istəməsi, audiddən gözləntilər ;
- riskli bir sektordə fəaliyyətdə olub-olmadığı ;
- maliyyə hesabatlarının tam və vaxtli vaxtında hazırlanmış olması ;
- idarə heyətinin, ortaqların kimlər olduğu ;
- şirkətin maliyyə vəziyyəti ;
- şirkətin idarəçi və ortaqlarının bazardakı imici ;

- idarə heyətinin dürüslüyünə şübhənin olub-olmaması ;
- davam edən məhkəməlik işlər ;
- audit prosesi ərzində hər hansı qadağaların olub olmaması .

Auditor yeni müştəriyi, sektordakı yerini, idarəçi və ortaqların dürüslüyünü bacardığı qədər çox müxtəlif mənbələrdən araşdırır. Auditor firmanın öz daxilində edəcəyi etik dəyərləndirmələr dedikdə, audit işinin qəbul edilməsi halında firmanın zərər görməsi, bazardakı müsbət imicin itirilməsi təhlükəsinə qarşı tədbirlər nəzərdə tutulur. Audit işi qəbul edilərsə tərəflər arasında müqavilə imzalanır.

Müqavilədə yer alan əsas maddələr :

- müqavilənin məqsədi və müddəti ;
- müəssisə rəhbərliyinin maliyyə hesabatlarına dair məsuliyyəti ;
- auditorların əməl edəcəyi standartlar və auditin miqyası ;
- audit nəticəsində tərtib ediləcək rəy ;
- auditin işinin qiyməti ;
- auditor sübutları toplanarkən müəssisənin işçi heyəti tərəfindən yardım edilməsi;
- hər hansı qadağaların qoyulmaması ;
- auditin tamamlanması və hesabatın təqdim edilmə tarixi .

Müqavilə hər iki tərəfin səlahiyyətli şəxsləri tərəfindən imzalanmalıdır. Müqaviləni əgər ehtiyac olarsa hər il yenidən tərtib etməmək üçün “ yenisi tərtib edilənə qədər mövcud müqavilə qüvvədə olacaqdır “ kimi bir maddə əlavə edilə bilər.

Auditin planlanması və strategiyasının qurulması – Strategiyasının qurulması audit müqaviləsinə ümumi yanaşma olub ətraflı şəkildə auditin planının, əhatə dairəsinin və performansının müəyyən edilməsidir. Audit strategiyasının qurulması zamanı diqqət ediləcək əsas məqamlar aşağıdakılardır :

- a) Müqavilənin əhatə dairəsi – sektorun spesifik xüsusiyyətləri, ziyarət ediləcək məkanlar, daxili auditorun çalışmalarından yararlanmalar, informasiya texnologiyalarının təsiri və s.

- b) Auditin zaman planlanması və ünsiyyətin strukturu – müəssisə rəhbərliyi və işçi heyəti ilə iclasın tarixi, komanda üzvlərinin öz aralarında və ya üçüncü şəxslərlə keçirəcəkləri görüşlər və s.
- c) Auditlə əlaqəli vacib faktorların müəyyən edilməsi - əhəmiyyətlik səviyyəsi, yüksək riskli məkanlar, daxili audit, əvvəlki audit proseslərinin nəticələri, digər xidmətlərin göstərilməsi və s. [27, səh.35]

Auditor, strategiyasına uyğun olaraq auditin planını tərtib edir. Yaxşı hazırlanmış plan auditora bir çox məqamda kömək edir :

- audit zamanı vacib sahələrə diqqət göstərmək ;
- vaxt qıtlığı problemini həll etmək ;
- müqaviləyə uyğun şəkildə auditin idarə və təşkil edilməsi ;
- audit komandasına nəzarət, onu yönləndirmək və idarə etmək ;
- müəssisə daxilində əlaqə saxlanılacaq şəxslər və kənar ekspertlərlə görüşlərin koordinasiyası.

Audit planı komandanın baş auditoru və komanda üzvlərinin iştirakı ilə tərtib edilir. Audit planı münasib xərclə və effektiv yanaşmanı təmin edəcək şəkildə hazırlanmalıdır. Planda bir sıra bəndlərə diqqət edilir :

- riskin qiymətləndirilməsi zamanı analitik proseduralardan istifadə edilməsi ;
- müəssisənin riayət etməli olduğu qanuni mühit və bu mühitə nə dərəcədə riayət edilməsi ;
- əhəmiyyətlik səviyyəsi təyin etmək ;
- ekspertlərin dəstəyi ;
- daxili audit sistemini tanımaq və qiymətləndirmək .

Audit prosesinin icra edilməsi – auditin planlanması başa çatdıqdan, auditin obyektinə sahələrə bölündükdən və hər sahədə tətbiq ediləcək üsul və əməliyyatlar qərarlaşdırıldıqdan sonra növbə auditor sübutlarının toplanmasına gəlir. Auditor müəyyən vasitələrdən istifadə edərək sübutları toplayır və onları qiymətləndirir. Auditor fəaliyyətinin praktiki olaraq yerinə yetirilməsi sübut toplama ilə olur. Sübut toplama audit planının tərtib olunması ilə başlayır və hesabatın verilməsinə qədər davam edir. Auditor sübutları toplanılan informasiyaların əvvəlcədən

müəyyən edilmiş standartlara uyğunluq dərəcəsini təyin etmək məqsədilə auditor tərəfindən istifadə edilən hər cür bilgi, sənəd və qeydlərdir. Buunlar qanuni sübutlardan fərqlidir. Qanuni sübutlar üçün müəyyən şərtlərə əməl olunması tələb olunarkən, audit prosesində bir bilginin sübut olaraq qəbul edilib-edilməyəcəyi tamamilə auditorun şəxsi mühakiməsindən asılıdır. Auditor nə qədər sübut toplayacağına özü qərar verir.

Önəmlilik və risk artdıqca toplanacaq sübut sayı artar. Məsələn kassa hesabı gələcək dövrlərin xərcləri hesabına görə daha önəmli və risklidir. Çünki kassadakı pulun oğurlanma riski və kassa hesabında xəta və hiylə olma ehtimalı daha yüksəkdir. Oxşar şəkildə ana kütlə böyüdükcə toplanacaq sübut sayı da artar. Toplanmalı olan sübut sayı ilə sübutun xüsusiyyəti, maliyyəti və zaman arasında da əlaqə vardır. Belə ki, auditor ən az zaman və xərc tələb edən sübutları seçməlidir.

Auditinin tamamlanması və rəy bildirilməsi - auditor, müəssisə daxilində və xaricində, hesabat dövründə və hesabat dövrünün sonunda edilən əməliyyat, qeyd və hesablamalarla əlaqəli yoxlanışı tamamladıqdan sonra auditini sonlandırmağa istiqamətlənmiş bir sıra əməliyyat gerçəkləşdirir. Bu əməliyyatlardan sonra auditor müəssisənin vəziyyəti haqqında əldə etdiyi fikirini, auditor rəyini açıqlayır və hesabatı təslim edir. Beləliklə, auditin sonlandırılması ümumi olaraq 3 mərhələdə gerçəkləşdirilir :

- a) auditin tamamlanması çalışmaları ;
- b) nəticələrin qiymətləndirilməsi ;
- c) auditor rəyinin tərtib olunması .

Auditorun prosesi sonlandırmaq üçün aşağıdakı tamamlama çalışmalarını həyata keçirir :

- tətbiq edilən audit proqramının yenidən nəzərdən keçirilməsi ;
- gələcəktə ola biləcək qeyri-müəyyənliklərin qiymətləndirilməsi ;
- hesabat tarixindən sonrakı vacib hadisələrin incələnməsi ;
- ümumi analitik testlərin edilməsi.

Maliyyə hesabatlarının doğru və dürüst şəkildə tərtib edilib-edilmədiyinə dair fikirin formalaşması prosesində bir sıra məqamlara diqqət yetirilir :

- seçilən və tətbiq edilən uçot siyasətinin standartlara və qanunvericiliyə uyğunluğu ;
- mövcud şərtlər daxilində müəssisə rəhbərliyinin etdiyi mühasibat təxminlərinin məqbul hesab edilməsi ;
- uçot siyasəti də daxil olmaqla maliyyə hesabatlarında göstərilən bütün məlumatların etibarlı, müqayisə edilə bilən və anlaşıqlı olması ;
- məlumatların müəssisənin maliyyə vəziyyəti, performans və nəğd pul dövriyyəsi kimi, maliyyə hesabatları istifadəçilərinin önəmli əməliyyat və hadisələrin təsirlərini anlama bilmələrində yetərli olması ;

BAS 700 standartına görə, dəyişdirilməmiş rəy – auditorun verdiyi elə rəydir ki, həmin rəyi auditor maliyyə hesabatlarının bütün əhəmiyyətli cəhətlərdən müvafiq maliyyə hesabatı çərçivəsinə uyğun şəkildə hazırlanmış olduğu qənaətinə gəldiyi zaman verir. Dəyişdirilmiş rəylərin üç növü vardır, daha dəqiq desək, şərti müsbət rəy, mənfi rəy və rəy verilməsindən imtina. [4, səh.325]

1.3 Auditin aparılmasında istifadə edilən informasiya mənbələri

Auditin planlanması başa çatdıqdan sonra növbə audit proqramının tətbiq edilməsinə çatır. Audit proqramı xüsusi bir məqsədə çatmaq istiqamətində dürüst informasiya toplamaq üçün planlanan üsulların nəcmusudur.

Auditin icrası qeydlər, əməliyyatlar və sənədləri nəzərdən keçirmək və bunlarla əlaqəli mühasibat informasiyalarının düzgünlük və etibarlılığını qiymətləndirərək rəy verməkdən ibarətdir. Auditorun müəssisə haqqında hər hansı fikir əldə etmək və bir nəticəyə varmaq üçün işinə yarayan hər cür sənəd, informasiya və qeydlər “auditor sübutu” hesab olunur. Bu sübutlar auditorun hesabatında yer verdiyi fikirlərini dəstəkləyən informasiyalardır. Ümumi Qəbul Edilmiş Audit Standartlarına görə auditor, auditin əsasını təşkil edəcək qərarları üçün güclü, məntiqli, kifayət qədər və qane edici miqdarda sübut toplamalıdır.

Burada sübut dedikdə, auditor rəyini verə bilməsi üçün auditor tərəfindən istifadə edilən sənəd və informasiyaların hamısı , başa düşülür.

Auditor sübutları həm xarici, həm də daxili mənbələrdən əldə oluna bilər. Auditor sübutların əldə edilməsi üçün daxili mənbələr müştəri təşkilatın işçiləri, həmçinin müştəri təşkilat tərəfindən tərtib edilən sənədlərdir . Xarici mənbələr qismində isə üçüncü şəxslər (müştəri təşkilatın kontragentləri) çıxış edir. [19, səh.193]

Toplanmalı olan informasiyaların yetərli miqdarda və etibarlı olması auditorun rəy bildirməsinə çox böyük təsir göstərir. İnformasiyaların miqdar və etibarlılıq olaraq yetərli olub-olmaması auditorun öz ixtiyarındadır.

BAS 500 standartına görə, yetərli olan audit sübutları haqqında mühakimə aşağıdakıların təsirinə məruz qalacaqdır :

- əhəmiyyətli təhrif riski (risk nə qədər böyük olarsa, daha çox sübuta ehtiyac olar)
- keyfiyyət, yəni mövcud sübutun münasibliyi və etibarlılığı. [4, səh.175]

Normal olaraq auditor ehtiyacı olan sübutlara güvənə bilmək üçün və bəzi iddiaları dəstəkləmək üçün fərqli mənbələrdən və fərqli mühitlərdən informasiya toplayır. Auditor toplayacağı informasiyanın miqdarını müəssisənin daxili sistemində, yoxlanılan hesab və hesablar qrupunun xüsusiyyətlərinə və ümumi olaraq müəssisənin vəziyyətinə görə təyin edir. İnformasiyaların miqdar və etibarlılığına təsir edən amillər cədvəldə (cədvəl 1.2) göstərilmişdir .

Cədvəl 1.2

Auditin informasiya mənbələrinə təsir edən amillər

İnformasiya miqdarına təsir edən amillər	İnformasiyanın etibarlılığına təsir edən amillər
- Önəmlilik	- Hadisə ilə əlaqəli olması
- Risk	- Mənbəyi
- Xərc	- Aktuallığı
- Tərkibi	- Obyektivliyi
- Əsas kütlənin böyüklüyü və xarakteristikası	

İnformasiyaların miqdar və etibarlılığına təsir edən amillərlə informasiyanın miqdar və etibarlılığı arasındakı əlaqə aşağıda (cədvəl 1.3) göstərilmişdir.

Cədvəl 1.3

Audit informasiyalarına təsir edən amillərlə informasiyanın miqdar və etibarlılığı arasındakı əlaqə

İnformasiyaların miqdar və etibarlılığına təsir edən amillər	İnformasiyaların miqdar və etibarlılığı
Yoxlanılan amilin önəmlik səviyyəsi artarsa,	Tələb olunan informasiya sayı artar.
Müəssisədə risk artarsa,	İnformasiya sayı artar.
Toplanılacaq informasiyaların etibarlılığı artarsa,	Tələb olunan informasiya sayı azalar.
Toplanılacaq informasiyaların sayı artarsa,	İnformasiyalara çəkilən xərc və sərf olunan zaman artar.
Müəssisənin əməliyyat sayı artarsa,	Lazım olan informasiya sayı artar.
Əldə edilən informasiyanın auditin əsl məqsədinə uyğunluğu artarsa,	İnformasiyaların etibarlılığı artar.
İnformasiyaların əldə edildiyi mənbə üzərində müəssisənin təsiri azaldıqca,	İnformasiyaların etibarlılığı artar.
İnformasiyalar audit prosesinin sonunda və/və ya ondan sonra əldə edilərsə,	İnformasiyaların etibarlılığı artar.
İnformasiyaların obyektivliyi artarsa	İnformasiyaların etibarlılığı artar.

Keyfiyyətli yəni mövzu ilə əlaqəli, yetərli və inandırıcılığı güclü müxtəlif növ informasiyalar aşağıda iyerarxik şəkildə sıralanmışdır. İyerarxiya informasiyanın ən güclüsündən başlayıb ən zəifinə doğru verilmişdir :

- 1) Auditorun birbaşa bilgisi, fiziki araşdırması və riyazi hesablaması ilə əldə edilən informasiyalar ən güclü hesab olunur.
- 2) Birbaşa müstəqil xarici mənbələrdən əldə edilən sənədli sübutlar güclü informasiyadır.
- 3) Müəssisənin əməliyyat prosesində hazırlanmış olan lakin kənar mənbələrdən əldə edilən sübutlar daha çox daxili nəzarət sisteminin güclü olduğu zamanlar

etibarlı hesab olunur. Hiylə ehtimalını azaltmaq üçün original sənədlər yada kopyalarına üstünlük verilir.

- 4) Müəssisənin daxilində yaradılan, dövr edən və sonunda arxivlənən sənədlərdən ibarət olan informasiyaların yetərliliyi çox vaxt aşağı səviyyəlidir. Bununla birlikdə daxili nəzarətin kifayət qədər etibarlı olduğu dövrdə yaradılan sübutlar geniş şəkildə istifadə edilir.
- 5) Müəssisənin işçiləri, məmurları, idarəçiləri və sahibləri tərəfindən verilən şifahi və yazılı məlumatlar ümumilikdə ən zəif informasiya sayılır. əgər mümkündürsə, bu məlumatlar digər sübutlarla bərabər daha etibarlı sayıla bilər.

Tətbiq olunacaq auditdə auditorun toplamalı olduğu informasiyalar üçün əsas kütlənin müəyyən edilməsi, tərkib hissələrinin seçimi və nə zaman toplanacağı mühim əhəmiyyət kəsb edir. Bu üç amil informasiyanın növü və mənşəyi ilə yaxından əlaqəlidir. Audit informasiyaları “əsas mühasibat məlumatları” və “köməkçi məlumatlar” şəklində təsnifləşdirilə bilər. [27, səh.85]

Cədvəl 1.4

Auditin aparılmasında istifadə olunan informasiya mənbələri

Audit informasiyaları (yetərli kiçikdə və etibarlı)	
Əsas mühasibat məlumatları	Köməkçi məlumatlar
baş kitab və s. kitablar maliyyə hesabatları və digər hesabatlar hesablar planı və onun izahı hesabdan çıxarışlar, xərc maddələri və s.	qəbz, çek, müqavilə, sənəd və s. təsdiqləmələr və digər yazılı qeydlər auditorun sorğu-sual, müşahidə və çalışması nəticəsində əldə etdiyi məlumatlar auditor tərəfindən əldə edilən və ya dəqiqləşdirilən digər məlumatlar

Əsas mühasibat məlumatları dedikdə, müəssisənin mühasibat uçotunun qeyd olunduğu mühit nəzərdə tutulur. Balans, maliyyə hesabatı, maliyyə hadisələrinin qeyd oluması üçün tutulan hər cür kitablar, hesablar planı və iş sənədləri kimi müəssisədə hazır olan informasiyalar müəssisənin mühasibatlığından əldə edilən

sübutlardır. Kompüterli mühasibat sistemlərində əsas məlumatlar disk, disket, kaset kimi elektron vasitələrdə saxlanılır.

Köməkçi məlumatlar maliyyə hesabatlarının düzgünlük və etibarlılığını araşdırmaq üçün əsas mühasibat məlumatlarının incələnməsi kifayət etmir. Bunları dəstəkləyən köməkçi məlumatların toplanması vacibdir. Əsas mühasibat məlumatları müəssisənin daxilindən toplanılır, köməkçi məlumatlar isə həm müəssisə daxildən həm kənardan əldə edilir. Ümumi olaraq, köməkçi bilgilər müəssisənin mühasibatlığından əldə edilən bilgilərə nisbətə daha etibarlıdır. Bunlar aşağıdakı kimi təsnifləşdirilə bilər :

- fiziki informasiyalar ;
- təsdiqləmələr (istinadlar) ;
- sənədləşdirilmiş informasiyalar ;
- yazılı informasiyalar ;
- riyazi informasiyalar (yenidən hesablamalar) ;
- şifahi informasiyalar ;
- analitik sübutlar ;

Fiziki sübutlar auditorun faktiki olaraq görə bildiyi informasiyalardır. Bunlar, maddi sərvətlərin yoxlanışı və müəssisə fəaliyyətinin müşahidəsidir. Məsələn, auditor anbarı təftiş edərək ehtiyatların mövcud olduğuna dair sübut əldə edə bilər və ya anbarda mühafizə tədbirlərinin mövcudluğuna nəzər sala bilər. Fiziki sübutlar pul, mal, qurğular kimi sərvətlərin var olduğunu təsdiqləmədə istifadə edilə bilər lakin digər audit məqsədləri üçün bunların istifadəsi məhduddur. Bu sübutlar yoxlanılan varlığın sahibliyini və dəyərini təyin etməkdə auditora yetərli bilgi vermir. Məsələn, yoxlanılan və sayılan varlıq kirayə götürülmüş və ya müvəqqəti istifadəyə alınmış ola bilər. Fiziki sübutlar müvafiq varlığın fiziki olaraq yoxlanılması yolu ilə əldə edilir. Məhz bu səbəbdən fiziki informasiyalar etibarlılıq dərəcəsi ən yüksək olanlardır.

Təsdiqləmələr (istinadlar) hər hansı mövzu haqqında müəssisə xaricindəki bilgi sahibi olan şəxslərin (üçüncü şəxslərin) birbaşa auditora verdikləri cavablardır. Bu məlumatlar şifahi və yazılı şəkildə ola bilər. Çox vaxt məktub

formasında olur. Təsdiqləmələr müxtəlif hesabların, müəssisənin verdiyi məlumatların və müəssisənin əlindəki varlıqların mülkiyyətinin dəqiqləşdirilməsində istifadə edilir. Xüsusilə də borc hesablarının auditində istifadə edilən ən mühim informasiya növüdür. Təsdiqləmələrdə cavablar birbaşa auditora verilsə informasiyaların etibarlılıq dərəcəsi yüksəkdir. Yazılı istinadlar sənədli sübutların xüsusi növü olub, ən etibarlı olanıdır. Auditor yazılı və şifahi bilgiləri almaq üçün aşağıda adı keçən hesablarla əlaqədar üçüncü şəxslərə müraciət edir :

- debitor borcların təsdiqi üçün müştərilərə (alıcılara) ;
- kreditor borcların təsdiqi üçün satıcılara ;
- depozit və kredit hesabları ilə əlaqədar banklara ;
- şübhəli debitor və kreditor borcları üçün müəssisənin hüquqşünasına.

[29, səh. 54]

Sənədləşdirilmiş informasiyalar auditorların rəy verməkdə ən çox istifadə etdikləri məlumatlardır.

“Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa əsasən, mühasibat uçotu subyekti tərəfindən audit yoxlamasına müvafiq şəkildə auditorun qanunverciliklə müəyyən edilmiş qaydada bütün mühasibat uçotu sənədləri ilə tanış olmaq hüququ vardır.[2, səh.10]

Audit işi müəssisənin və müstəqil üçüncü şəxslərin hazırladığı sənədlərin rəsmi şəkildə yoxlanılması ilə toplanan məlumatları özündə ehtiva edir. Bu sənədləri aşağıdakı formada açıqlamaq mümkündür :

- 1) Müstəqil üçüncü şəxslər tərəfindən tərtib olunan sənədlər – bunların böyük əksəriyyəti “xarici-daxili”dir (məsələn, üçüncü şəxslər tərəfindən hazırlanmış ancaq təftiş edilən müəssisəyə aid edilən sənədlər). Mənbə olaraq imza, möhür, şamp və digər fərqləndirici xüsusiyyətləri olan **Rəsmi Səlahiyyətli Sənədlər (Formal Authoritative Documents)**, üçüncü şəxslərin hazırladığı **Adi Sənədlərdən (Ordinary Documents)** daha etibarlıdır. Misal olaraq :
 - a) Rəsmi Səlahiyyətli Sənədlər - bank sənədləri, ipoteka sənədləri, sığorta polisləri, borc sənədləri, səhmlər, müqavilələr, sövdələşmələr və s.

b) Adi Sənədlər - satış fakturaları, müştəri sifarişləri, kredit tələbləri, sığorta polisi müraciətləri və s.

2) Müəssisə tərəfindən tərtib edilən və hazırlanan sənədlər – bunlar daxili məlumatlardır. Bu sənədlərin hamısı səlahiyyətli olmaya bilər və bəziləri çox da etibarlı deyildir. Burada ümumi problem bu sənədlərin etibarlılığının müəssisənin daxili nəzarət sisteminin keyfiyyətinə görə dəyişməsidir.

Müəssisə xaricində tərtib olunan sənədlər daxili sənədlərə nəzərən daha etibarlı sayılır çünki bunlar, müstəqil üçüncü şəxslər tərəfindən hazırlanmış sənədlərdir. Sənədlərin etibarlılıq dərəcələrini aşağıdakı kimi sıralamaq mümkündür :

- 1) müəssisədən kənar tərtib edilmiş müəssisəyə göndərilən və orada saxlanılan sənədlər. Məsələn, alış fakturası, digər müəssisələrdən göndərilən yaılar və s.
- 2) müəssisə daxilində tərtib edilən və üçüncü şəxslər tərəfindən bir sıra əlavələr edildikdən sonra müəssisəyə geri qaytarılmış sənədlər. Məsələn, ödənməmiş borc sənədləri, anbar təslim alma qəbzləri və s.
- 3) müəssisə daxilində hazırlanan və üçüncü şəxslərə göndərilən sənədlər. Məsələn, satış fakturası və s.
- 4) müəssisə daxilində hazırlanan və istifadə edilən sənədlər. Məsələn, idarə heyəti protokolları və s.

Auditor sənədləşdirilmiş informasiyalarda üç məqama diqqət etməlidir :

- müəssisədə aparılan əməliyyatların sənədə əsaslanmasına və əməliyyatların bu sənədlərə əsaslanaraq qeydə alınmasına ;
- sənədin etibarlılığına ;
- sənədin kimlər tərəfindən tərtib edilməsinə.

Yazılı informasiyalar - bunlar məlumatlı şəxslərin müəyyən bir hadisə, hesab və ya əməliyyat haqqında imzalı olaraq auditora verdiyi yazılı bəyanatlardır. Yazılı informasiyalar sənədləşdirilmiş məlumatların bir növüdür. Bu məlumatlar həm müəssisə daxilindən həm də kənardan əldə edilə bilər. Auditor müəssisənin idarəçi, məmur və işçilərinə müxtəlif suallar ünvanlayır və yazılı və ya şifahi cavablar alır. Mövzunun vacibliyinə uyğun olaraq auditor cavabın yazılı olmasına

qərar verə bilər. Belə olan halda məlumat sahibi şəxslər cavablarını yazılı olaraq hazırlayır və auditora təhvil verir.

Auditorun hər mövzuda bilgi sahibi olması mümkün olmadığına görə müəyyən faktları açıqlamaq üçün ekspertlərin fikirlərinə müraciət edir. Bunlar da auditorun kənardan əldə etdiyi yazılı informasiyalardır. Müəssisə heyətindən alınan yazılı bəyanatlar kənardan əldə edilən informasiyalar qədər etibarlı deyildir. Lakin əksi sübut edilənə qədər müəssisə rəhbərliyinin bəyanatları etibarlı sayılır.

Riyazi informasiyalar (yenidən hesablamalar) müəssisənin qeydlərinin riyazi doğruluğunu araşdırmaq üçün auditor tərəfindən müəssisənin etmiş olduğu hesablamaların təkrar hesablanmasıdır. Bu informasiyalara misal olaraq amortizasiya məbləğinin, vergi, faiz və dividend ödəmələrinin yenidən hesablanmasını göstərmək olar. Şübhəsiz, riyazi məlumatlar tək başına yetərli və etibarlı deyildir. Yenidən hesablanan məlumatlar bunların əldə edildiyi mühasibat informasiyalarından daha yaxşı sübut deyildir. Məsələn, ehtiyatlar düzgün hesablanmış ola bilər lakin düzgün ifadə edilmiş olmaya bilər.

Şifahi informasiyalar - auditorun sübut toplamaq məqsədilə müəssisədə çalışan işçi heyəti ilə üz-üzə görüş nəticəsində əldə etdiyi məlumatlardır. Bu bəyanatlar işçilər tərəfindən verildiyi üçün məhdud istifadəyə malikdir. Ancaq bəzi məlumatlar audit üçün gərəklidir. Çünki bəyanatlar auditora lazım olan məlumatları əldə etmək üçün bir başlanğıcdır. Həmçinin bunların doğruluğu başqa məlumatlarla dəqiqləşdirilməlidir. Şifahi informasiyalar audit prosesində hansı məlumatların gərəkli olduğunu və görülən işlərin hansı sahələrdə sıxlaşacağını müəyyən edir. Lakin bu informasiyaların digərlərinə nəzərən etibarlılığı olduqca aşağıdır.

Analitik informasiyalar - müəssisənin maliyyə və qeyri-maliyyə (müşər sayı, iş saati) məlumatlarının keçmiş dövrlərin məlumatlarıyla qarşılaşdırılması nəticəsində əldə edilir. Maliyyə hesabatlarındakı maddələrin məbləğləri və bunların əsasında hesablanan faiz və nisbətlər keçmiş illərlə, oxşar müəssisə və büdcələrlə müqayisə edilə bilər. Bunun nəticəsində önəmli fərqliliklər görülərsə bunun səbəbləri araşdırılır. Müəssisə rəhbərliyi fərqlərin səbəblərinin səbəblərini

açıqlaya bilmədiyi halda, auditor işlərin miqyasını genişləndirir. Müqayisə və nisbətlər auditora dolayı olaraq təxmini məlumatlar verir.

Fəsil 2. Sənaye müəssisələrinin auditində istifadə edilən analitik prosedurlar və onların metodiki məsələləri

2.1 Auditdə tətbiq edilən analitik prosedurların növləri və onlardan istifadənin metodiki məsələləri

Maliyyə hesabatları istifadəçilərinin və buna bağlı olaraq maliyyə hesabatlarının auditinə olan ehtiyacın sürətlə artması, iqtisadiyyatdakı inkişafa paralel olaraq auditdə yaşanan dəyişikliklər, çoxsaylı qarışıq əməliyyatın varlığı, xəta və hiyləni də öz bərabərində gətirmişdir. Bu vəziyyət maliyyə hesabatları məlumatlarının etibarlılığı araşdırlarkən maliyyə hesabatları maddələrinə təsir edə biləcəyi düşünülmən hər cür maliyyə və qeyri-maliyyə informasiyalarının nəzərdən keçirilməsini və analitik prosedurların tətbiqini vacib etmişdir. Müqavilə ilə müəyyən edilmiş audit hədəflərinə çatmaq üçün strukturunu, miqyasını, zamanını və istifadə ediləcək audit üsullarını özünün müəyyən edəcəyi bir audit proqramı hazırlamaq auditorun ixtiyarındadır. Audit çalışmasında effektivliyin və səmərəliliyinin artırılması isə yalnız analitik prosedurların tətbiqi ilə mümkündür. Müxtəlif maliyyə və qeyri-maliyyə informasiyaları ilə müəssisənin qeydləri arasındakı əlaqələrin araşdırılması yolu ilə əldə edilən məlumatların auditor tərəfindən qoyulan hədəflərə uyğun olub-olmadığına baxılması əməliyyatlarına analitik prosedurlar deyilir.

BAS 520 standartı “analitik prosedurlar” terminini belə izah edir: Maliyyə məlumatının maliyyə və qeyri-maliyyə rəqəmləri arasındakı münbit münasibətlərin təhlili yolu ilə dəyərləndirilməsi prosedurları. Analitik prosedurlar həmçinin, digər müvafiq məlumata uyğun gələn və ya gözlənilən dəyərlərdən mühüm bir məbləği ilə fərqlənən müəyyən edilmiş tərəddüdlərin və ya münasibətlərin araşdırılmasını əhatə edir.[4, səh.209]

Analitik prosedurlar müəssisə daxilindən və kənardan əldə edilən məlumatlar arasındakı məntiqli əlaqəni araşdıraraq maliyyə hesabatlarındakı səhvləri müəyyən etməyə istiqamətlənmiş çalışmalardır. Analitik prosedurlarının tətbiqindəki əsas

məqsəd müəssisənin bəyanatları ilə müəssisə daxilində və xaricdən əldə edilən məlumatların müxtəlif üsullarla qarşılaşdırılması və nəticəyə əsasən audit çalışmalarına istiqamət verilməsidir. Auditor məlumatlar arasında özünün müəyyən etdiyi ölçülərə əsasən önəmli fərqliliklər olduğuna qərar verərsə audit çalışmalarını bu istiqamətdə intensivləşdirir.

Auditor rəyi üçün sübut toplamaq, məlumatlar arasında məntiqli əlaqələr olduğunu təsdiqləmək və bunlar arasında təbii olmayan yalnışlıqları tapıb ortaya çıxartmaqdır. Analitik prosedurlar müəssisənin fəaliyyət mühitinin və ətrafı ilə olan əlaqələrin qavranılması üçün bir risk qiymətləndirilməsi metodu kimi önəmli ölçüdəki yalnış bəyanat riskinin azaldılaraq qəbul edilə bilən bir səviyyəyə endirilməsində auditor metodu olaraq və auditin son mərhələsində maliyyə hesabatlarının ümumi olaraq nəzərdən keçirilməsi məqsədilə də istifadə edilir. Analitik prosedurlarının tətbiq olunması məqsədlərini 4 qrupda toplamaq mümkündür :

- a) müəssisənin fəaliyyətləri və içində olduğu sektorla bağlı bilgi toplayaraq audit çalışmasına yol göstərmək ;
- b) müəssisənin fəaliyyətlərini davam etdirmək qabiliyyətini və maliyyə çətinliyi yaşanması sıxlığını təsbit edərək audit riskini proqnozlaşdırmaq ;
- c) maliyyə hesabatlarındakı xəta, hiylə və yalnışlıqları aşkar etmək ;
- d) daha az audit testi tətbiq edilərək zamana və xərclərə qənaət etmək.

Analitik prosedurlar həmçinin aşağıda göstərilən məqamlarda da auditora kömək edir :

- qısa və uzunmüddətli borclanma ilə müəssisənin likvidliyi, borc ödəmə qabiliyyəti və investisiyanın yetərliliyi müəyyən edilə bilər ;
- müəssisənin hədəflərinə uyğun miqdarda investisiyasının olub-olmadığı, investisiya artımının lazım olub-olmadığı müəyyən edilə bilər ;
- sektordakı ortalama və keçmiş dövr məlumatları ilə qarşılaşdırılaraq müəssisənin gəlirlilik səviyyəsi qiymətləndirilə bilər ;
- audit çalışmasının effektivliyini və səmərəliliyini artırır ;
- audit riskini müəyyən etməkdə auditora yol göstərir ;

- xəta və hiylələrin təsbit edilməsini asanlaşdırır ;
- təxmin edilən və gözlənilən nəticələrdən xətalara tapılmasını mümkün edərək auditorun bu məqamlara fokuslanmasını təmin edir ;
- auditor sübutlarının əldə edilməsində obyektivliyi təmin edir ;
- müəssisənin zəif və güclü cəhətlərinə diqqət çəkərək auditora müəssisəni tanımaq və qarşılaşacağı riskləri müəyyən etmək imkanı verir.

Auditor audit çalışmasını planlayan zaman, çalışma prosesində lazımi audit sübutlarını əldə edərkən və audit çalışmaları tamamlayan zaman məqsədinə uyğun olaraq analitik prosedurlardan istifadə edir. BAS 520 standartına əsasən auditor audit yoxlaması apararı zaman ehtiyac duyduğı halda aşağıdakı analitik prosedurlardan istifadə edə bilər.

Müəssisə göstəriciləri ilə keçmiş dövrlərə aid müvafiq məlumatların qarşılaşdırılması - bu prosedur müəssisənin cari dövr məlumatları ilə keçmiş dövrlərdə oxşar hesab və hesab qruplarına aid məlumatların qarşılaşdırılmasını, illər arızində dəyişikliyə diqqət çəkilməsini və bu dəyişikliklərin səbəblərinin araşdırılmasını mümkün edir. Bu cür müqayisələrdən effektiv nəticə alınması üçün müqayisə edilən məlumatların bir-biri ilə əlaqəli olması lazımdır. Qarşılaşdırma edərkən auditor müxtəlif yollara baş vura bilər :

- a) Cari ildə bir hesab saldosu keçmiş illərdə eyni hesab saldosu ilə müqayisə edilə bilər. Bu analizdə auditorun hədəfi izlənilən hesab maddəsinin cari ildəki dəyərinin keçmiş illərə görə önəmli bir artış və ya azalış olub-olmadığını müəyyən edərək çalışmaları bu istiqamətdə intensivləşdirməkdir. Bu müqayisə miqdar olaraq edildikdə inflyasiyanın və qiymət artımlarının da diqqətə alınması lazımdır.
- b) Cari dövrdəki bəzi hesab qruplarındakı saldolar keçmiş illərə görə müqayisə edilə bilər. Bu cür qarşılaşdırmalar praktikada daha çox nisbət yolu ilə edilir. Məsələn müvafiq ildəki ümumi idarəetmə xərclərinin fəaliyyət xərcləri içərisindəki faiz nisbəti keçmiş illərdəki eyni faiz ilə müqayisə edilə bilər. Faizlərdəki önəmli artım və azalışların səbəbləri araşdırılmalıdır.

c) Müvafiq ildəki məlumatlar ilə keçmiş illərdəki məlumatları müqayisə etməyin bir digər yolu da müxtəlif nisbət analizləri tətbiq etməkdir.

Müəssisə göstəriciləri ilə müəssisə tərəfindən müəyyən edilmiş büdcə və proqnozların qarşılaşdırılması - bir çox müəssisədə müəssisə rəhbərliyinin gözləntiləri istiqamətində müəssisə fəaliyyətləri və bunların maliyyə nəticələri ilə bağlı olaraq müxtəlif büdcələr hazırlanır. Büdcədə təxmin edilən miqdarlar ilə faktiki vəziyyət arasındakı fərqliliklər auditor üçün önəmli xəta və yalnışlıqların erkən xəbərdarlığı ola bilər. Bu müqayisəni edərkən auditorun diqqət etməli olduğu 2 vacib məqam vardır :

- a) büdcənin auditor sübutu hesab ediləcək ölçüdə real proqnozlara əsaslanaraq hazırlanıb-hazırlanmaması, yəni miqdarların müxtəlif səbəblərlə olduğundan aşağı və ya yuxarı göstərilib-göstərilməməsi ;
- b) büdcəni tətbiq etməli olan müəssisə işçilərinin büdcə hədəflərinə çata bilməmək ehtimalına görə büdcəni dəyişdirmiş olmaları ;

Auditor bunları nəzərdə saxlayaraq müxtəlif tədbirlər alır. Müəssisənin büdcəni hazırlama prosedurlarını və keçmiş büdcə miqdarlarını yoxlamaq, müəssisənin işçi heyəti ilə görüş keçirtmək, müəssisənin nəzarət riskini dəqiqətə alaraq real məlumatların test edilməsi bu tədbirlərdən bəziləridir.

Müəssisə göstəriciləri ilə auditor tərəfindən müəyyən edilmiş gözlənilən nəticələrin qarşılaşdırılması - auditor müəssisənin ümumi vəziyyətini və keçmiş dövr göstəricilərini qiymətləndirərək öz gözlənilən nəticələrini hesablayıb tapdığı nəticələrlə faktiki göstəriciləri müqayisə edə bilər. Auditor proqnoz verə bilmək üçün keçmiş dövr göstəricilərinə trend analizi, reqresiya analizi kimi metodlar tətbiq edə bilər.

Müəssisə göstəriciləri ilə müəssisənin fəaliyyət göstərdiyi sektorun göstəriciləri ilə qarşılaşdırılması - müəssisə qeydlərindən əldə edilən məlumatlar ilə fəaliyyət göstərilən sektorun orta göstəriciləri və ya eyni sektorda oxşar böyüklükdəki müəssisələrin göstəriciləri müqayisə edilərək müəssisənin sektordakı yeri müəyyən edilə bilər. Anbar və xammal xərclərinin, anbar dövr sürəti və mənfəət marjası kimi nisbətlərin müqayisəsi müəssisənin sektor içindəki uğurunun

müəyyən edilməsində olduqca faydalıdır. Qarşılaşdırma nəticəsində sektor ortalamasından müsbət və ya mənfi fərqliliklər tapılaraq analiz edilir.

Müəssisə göstəriciləri ilə qeyri-maliyyə göstəricilərinin yaratdığı gözlənilən nəticələrin qarşılaşdırılması - müəssisənin maliyyə xassəli olmayan göstəriciləri istifadə edilərək təxmin edilən rəqəmlərin faktiki göstəricilərlə müqayisə edilməsidir.

Analitik prosedurlar audit çalışmasının bütün mərhələlərində istifadə edilə bilər. Analitik prosedurları auditin planlama mərhələsində tətbiq edəcək olan auditor müştəri müəssisənin xüsusiyyətlərini anlamağa çalışır. Bu yolla gələcəkdə ortaya çıxacaq problemlərin qarşısını alır. İqtisadi əlaqələri anlamaq analitik prosedurların nəticələrinin qiymətləndirilməsində əsasdır. bu mərhələdə analitik prosedurların istifadə məqsədini aşağıdakı kimi sıralaya bilərik :

- müəssisənin strukturunu, fəaliyyətlərini və müxtəlif hadisələri araşdırma bilmək ;
- təbii risk və nəzarət riskinə təsir edən mühasibat əməliyyatlarını aşkar etmək ;
- vacib mühasibat uçotu siyasətinin anlama bilmək üçün ;
- tətbiq ediləcək digər audit prosedurlarının strukturunu, zamanını və miqyasını müəyyən etmə bilmək üçün.

Auditin mərhələləri və bu mərhələlərdə tətbiq edilən analitik prosedurların xüsusiyyəti və istifadə məqsədləri aşağıdakı cədvəldə (cədvəl 2.1) göstərilmişdir.

Analitik prosedurların planlama mərhələsində istifadəsi aşağıdakı faydaları gətirə bilər :

- maliyyə problemlərinin əvvəlcədən təsbit edilməsi ;
- yüksək risk sahələrinin müəyyən edilməsi və s.

Auditin aparılması mərhələsi sübut toplamaq mərhələsi olduğu üçün auditor analitik prosedurları sübut toplamaq üçün istifadə edəcəkdir. Xüsusi bir fikiri dəstəkləsin və ya dəstəkləməsin analitik prosedurlar sübutlara güc vermək üçün tətbiq edilir. Bu zaman 2 fərqli nəticə əldə edilir. Bunlar :

- 1) Hər hansı bir analitik prosedurun bir hesab balansına tətbiqi nəticəsində auditorun gözləntilərinə görə qeyri-adi bir vəziyyətlə, önəmli fərqlilik və ya

dalğalanma ilə qarşılaşmazsa, digər audit prosedurlarının miqyasını azaltmaq və ya heç tətbiq etmədən mövcud balans qəbul edir.

- 2) Edilən araşdırmalarda gözlənilərdən kənar bir vəziyyət ilə qarşılaşılsa, bu nəticə önəmli xəta və ya hiylə xəbərdarlığı hesab edilərək detallı yoxlanışa başlanılır.

Cədvəl 2.1

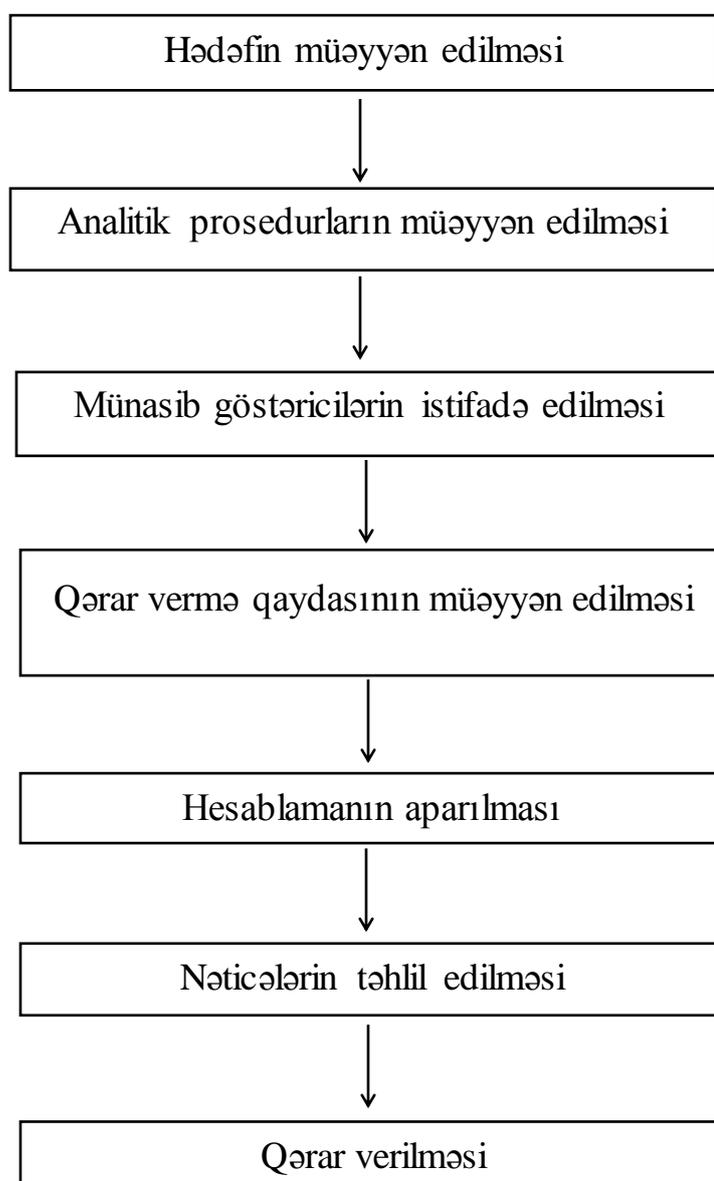
Audit mərhələlərinə uyğun olaraq istifadə edilən analitik prosedurların xüsusiyyəti və məqsədləri.

Auditin mərhələləri	Məqsəd	İstifadə edilən analitik prosedurun xüsusiyyəti
Auditin planlanması	Müəssisəyi tanımaq ; Müəssisənin daha əvvəl yoxlanılmamış maliyyə hesabatlarındakı mümkün xətaları qiymətləndirmək ; Yüksək riskli audit sahələrini müəyyənləşdirmək ; Audit prosedurunun xüsusiyyətini, miqyasını və zamanlamasını müəyyən etmək.	Müəssisənin yoxlanılmamış cari ildəki göstəriciləri keçmiş illərdəki göstəricilər ilə müəssisənin fəaliyyət göstərdiyi sektor rəqəmləri ilə müqayisə edilir. Əsas hədəf maliyyə mövqeyinə əsasən performans vəziyyətini təsbit etməkdir.
Audit prosesinin aparılması	Hesab balansını təsdiqləmək və ya imtina etmək üçün sübut toplamaq.	Bir-biri ilə əlaqəli hesablar arasında faiz analizləri edilərək hesab balanslarının uyğunluğu test edilir.
Auditin tamamlanması və hesabat verilməsi	Əldə edilən nəticələri təsdiqləmək üçün - Mənfəət və zərər haqqında hesabat - Balans hesabatı - Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat son bir qiymətləndirmə tətbiq edib uyğunsuzluq olub-olmadığını araşdırmaq	Müəssisənin maliyyə vəziyyətinə, pul vəsaitlərinin hərəkətinə bir vəhdət halında baxmaq

Analitik prosedurların bu mərhələdə istifadəsi həm kifayət qədər audit təcrübəsi həm də müəssisə haqqında detallı məlumat sahibi olan şəxs tərəfindən

aparılmalıdır. Auditin son mərhələsində analitik prosedurlar tətbiq edilərkən aşağıdakı nüanslara diqqət edilməlidir :

- audit riski olan mövzularda iş intensiv aparılmalıdır ;
- məlumatlar yoxlanılarkən əldə edilə bilməyən başqa məlumatların olub-olmadığı araşdırılmalıdır ;
- müəssisə rəhbərliyin niyyəti qiymətləndirilməlidir ;
- müəssisənin davamlılığı haqqında fikir sahibi olunmalıdır.

Şəkil 2.1 Analitik prosedurların tətbiqi mərhələləri

Prosedurların növləri auditin növündən, audit müqaviləsindən və digər faktorlardan asılıdır. Analitik prosedurların audit prosesində istifadəsi “yeddi addımlıq yanaşma” prinsipinə əsasən həyata keçirilir. Bu addımları şəkildə (Şəkil 2.1) göstərildiyi kimi sıralaya bilərik.

Hədəfin müəyyən edilməsi - auditor auditin planlama mərhələsində, sübut toplama mərhələsində və ya auditin tamamlanma mərhələsində analitik prosedurlara baş vura bilər. Auditor audit çalışmasının hansı mərhələsində və hansı məqsədlə analitik prosedurlardan istifadə edəcəyini bu mərhələdə müəyyən edir. Auditor əvvəl analitik prosedurları tətbiq edəcəyi hesab maddələrini və bunların qeyd olunmuş dəyərini təsbit edir. Daha sonra müvafiq hesablarla bağlı əldə edəcəyi sübutların nələrlə olacağına qərar verir və bir sonrakı mərhələyə keçir.

İstifadə ediləcək olan analitik prosedurların müəyyən edilməsi – bu mərhələ hesablara və ya hesab qruplarına aid məbləğlərin düzgün şəkildə qeyd olunmasının test edilməsi məqsədilə ən uyğun analitik prosedurun seçilməsi mərhələsidir. Auditor riskini məqbul səviyyəyə salmaq üçün analitik prosedurların istifadə edilib-edilməməsi qərarı da daxil olmaqla, hansı audit mərhələsində hansı audit prosedurundan istifadə ediləcəyi auditorun öz ixtiyarındadır. Müəyyən edilən hədəfin xüsusiyyətinə uyğun olaraq tətbiq ediləcək prosedurlar fərqli olacaqdır. Həmçinin müxtəlif növ analitik prosedurlar müxtəlif səviyyədə etibarlılıq təmin edir. Bəzi prosedurlar əlavə doğrulamalar tətbiq etməyə gerek olmayacaq qədər inandırıcı ola bildiyi halda, bəzi prosedurlar yalnız digər audit prosedurları ilə birlikdə istifadə edildikdə faydalı olur.

Müvafiq göstəricinin istifadə edilməsi - analitik prosedurların effektiv olması və istənilən nəticənin əldə edilə bilməsi üçün prosedurların tətbiq ediləcəyi göstəricilərin də düzgün şəkildə müəyyən edilməsi lazımdır. Göstəricilərin seçimində ümumi olaraq 3 amil əsasdır. Bunlar aşağıdakılardır :

- a) Göstəricinin müvafiqliyi – müqayisə əməliyyatlarının faydalı olması istifadə ediləcək göstəricilərin müəyyən edilən hədəflərlə əlaqəli olmasından asılıdır. Məsələn, müəssisənin debitor borclarının ödənilməsi araşdırılırsa kreditli satış miqdarlarının istifadəsi münasib olacaqdır.

- b) Göstəricinin etibarlılığı – istifadə ediləcək göstəricinin etibarlı olması da yoxlanış nəticəsində düzgün qərar verə bilmək üçün son dərəcə vacib amildir. Göstəricilərin etibarlılığı göstəricilərin əldə edildiyi mənbədən və göstəricilərin keyfiyyətin asılıdır. Müəssisə xaricindəki müstəqil mənbələrdən əldə edilən məlumatlar müəssisə daxilindən əldə edilənlərə nisbətən daha etibarlıdır. Güclü bir daxili nəzarət sisteminin varlığı göstəricilərin etibarlılığını artırır lakin auditor bunun əvəzinə əvvəlki illərin audit prosesindən keçmiş məlumatlarını istifadəyə üstünlük verə bilər.
- c) Göstəricilərin əldə ediləcəyi keçmiş illərin sayı - əldə edilən nəticələrin məntiqli olması üçün kifayət edəcək qədər keçmiş illərə aid göstəricilərin istifadəsi zəruridir. Minimum 4 illik məlumatların istifadəsi araşdırma nəticəsinin daha sağlam olmasını mümkün edir.

Qərar vermə qaydasının müəyyən edilməsi - analitik prosedurlar müəssisə bəyanatları ilə faktiki vəziyyət arasındakı fərqləri aydınlaşdırmaq və ediləcək testlərin əhatə dairəsini azaltmaq üçün istifadə edilən metoddur. Auditorun məqsədi müəssisənin təqdim etdiyi maliyyə hesabatlarının istifadəçilərə yalnız istiqamət verə biləcək vacib səhfləri ehtiva edib-etmədiyini yoxlayaraq məqbul zəmanət verməkdir. Auditor bu məqsədlə qərar verərkən öz peşə bilgisini və təcrübəsinə əsaslanaraq bir vaciblik ölçüsü müəyyən edər və qeydlərdəki məbləğ ilə faktiki vəziyyət arasındakı fərq bu ölçünü keçərsə vacib kimi qəbul edilir. Auditor tərəfindən qərar vermə qaydası olaraq müstəqil şəkildə təyin edilən bu ölçü miqdar olaraq müəyyən edilə bildiyi kimi faiz olaraq da müəyyən edilə bilər.

Hesablamanın aparılması - bu zaman auditor daha əvvəl müəyyən etdiyi hədəflərə seçmiş olduğu analitik prosedurları tətbiq edərək hesablamalar aparır. Bu təhlil nəticəsində auditor hiylə və xəta şübhəsi doğuran təbii olmayan vəziyyətləri təsbit edər. Həmçinin tətbiq etdiyi prosedurlar auditora bəzi hədəflənən hesabların məbləğini təxmin etmək imkanı verir.

Nəticələrin təhlil edilməsi - tətbiq edilən analitik prosedurlardan əldə edilən nəticələrin qiymətləndirildiyi mərhələdir. Auditor etmiş olduğu analitik qiymətləndirmənin və digər testlərin nəticələrini analiz edir. Gözlənilən dəyərdən

önəmli fərqliliklər və müvafiq məlumatlarla uyuşmayan dalğalanmalar varsa bunun səbəbləri araşdırılır. Belə olan halda rəhbərlik sorğu-sual edilə bilər və verilən cavablara uyğun olaraq yeni audit sübutları lazım ola bilər. Rəhbərliyin hər hansı şərh verməməsi və ya yetərli cavab verə bilməməsi halında fərqli audit prosedurları tətbiq edilə bilər. Auditor mütləq qərar verməzdən əvvəl təhlil mərhələsində müəssisə ilə əlaqədar əldə etdiyi bütün məlumatları, digər audit prosedurlarını və müəssisənin təbii riskini nəzərə alaraq qiymətləndirməsini edir.

Qərar verilməsi - bu mərhələdə auditor audit çalışmasında izlədiyi bütün mərhələləri nəzərdən keçirərək lazım bildiyi halda əlavə yoxlamalar aparır və son bir qiymətləndirmə edir. Nəticədə müəssisə bəyanatlarının informasiya istifadəçilərinin qərarlarına mənfi təsir edə biləcək vacib səhvlərin olub-olmadığı haqqında yekun qərar verərək audit çalışmasını tamamlayır.

2.2 Maliyyə təhlili - auditor sübutlarının vacib metodu kimi

Müəssisə rəhbərliyinin funksiyalarını yerinə yetirmə prosesində ən vacib amil qərar verməkdir. Qloballaşma ilə birlikdə rəqabət şəraitində fəaliyyət göstərən müəssisələrin uğuru veriləcək qərarın düzgünlüyündən asılıdır. Qərar vermək fərqli variantlar arasında seçim etməyi vacib etdiyi üçün qərarın əsasını təşkil edəcək olan məlumatların zamanında və düzgün şəkildə əldə edilməsi gərəkdir. Qərar vermə prosesində rəqəmsal və rəqəmsal olmayan informasiyalar istifadə edilə bilər. Rəqəmsal informasiyalara rəqəmsal olmayanlara nisbətən daha dəqiq olduğuna və rəqəmlərin riyazi əməliyyatlara şərait yaratmasına görə daha çox üstünlük verilir. Məsələn, “müəssisənin satışları 10 faiz artdı” ifadəsi “müəssisənin satışları çoxalıb” ifadəsinə nəzərən daha faydalı informasiyadır.

Auditdə maliyyə təhlilinin əsas məhiyyəti maliyyə resurslarını və onların fasiləsiz hərəkətini təhlil etməkdir. Auditdə maliyyə təhlilinin əsas məqsədi və iqtisadi məzrnunu isə maliyyə vəziyyətini qiymətləndirməkdən və təsərrüfatçılığın səmərəliliyini yüksəltmək üçün imkanları aşkar etməkdən ibarətdir. Auditdə maliyyə təhlili aşağıdakı məqsədlərə görə aparıla bilər : 1) müəssisənin optimal

maliyyə imkanlarının qiymətləndirilməsi 2) əlavə investisiyaların cəlb edilməsi imkanlarının müəyyənləşdirilməsi 3) tərəf müqabillərin maliyyə resursların qiymətləndirilməsi. [24, səh. 371]

Hansı üsul istifadə edilirsə edilsin alternativlər arasından seçim edərkən müəssisələr böyüdükcə ehtiyac duyulan rəqəmsal informasiyalar artdığı üçün mühasibat informasiya sisteminin və maliyyə təhlilinin vacibliyi də eyni dərəcədə artacaqdır. Mühasibat sistemi qeyd edilən minlərlə əməliyyatı süzgəcdən keçirdərək icmalını hazırlayır və maraqlanan şəxslərə hazır informasiya halında təqdim edir. Digər sözlə, mühasibatlıq müəssisənin rentgenini çəkərək onu daha yaxşı tanımağımıza və anlamağımıza kömək edir. Beləliklə, tərəflər əldə etdikləri bu informasiyaları keçmiş dövrlərlə və ya digər müəssisələrin informasiyaları ilə müqayisə edərək daha mənalı məlumatlar əldə edirlər. Müəssisə rəhbərliyinin əsas məqsədlərində biri müəssisənin bazar dəyərini maksimuma çatdırmaqdır. Bəs müəssisə rəhbərliyi aktiv və öhdəliklərini necə istifadə etməlidir ki müəssisənin bazar dəyəri maksimum olsun? Bu suala cavab vermək üçün müəssisənin keçmiş dövr göstəricilərinin təhlil edilməsi, güclü və zəif tərəflərinin aşkar edilməsi, müəssisə siyasətinin nəzərdən keçirilməsi və gələcəyə dair hədəflərinin müəyyənləşdirilməsi lazımdır. Bu məqsədlərə çatmaq yalnız maliyyə hesabatlarını təhlili və qiymətləndirilməsi ilə mümkündür. Aparılan maliyyə təhlili nəticəsində başda müəssisə rəhbərliyi olmaqla bütün tərəflər aşağıdakı mövzularda məlumat sahibi ola bilərlər :

- müəssisənin fəaliyyət nəticələrinin yetərli olub-olmadığı ;
- müəssisənin qoyulan hədəf və məqsədlərinə çatıb-çatmadığı ;
- müəssisə personalının performansının ölçülməsi və qiymətləndirilməsi ;
- müəssisə fəaliyyətlərinin effektiv şəkildə davam etdirilməsi üçün mənbələrin yetərli olub-olmadığı ;
- müəssisənin kapital və borclanmaya olan ehtiyacı ;
- müəssisənin kreditör borclarını ödəmə qabiliyyəti ;
- müəssisənin aktiv və öhdəliklərinin strukturunun qənaətbəxş olub-olmadığı ;

- istehsal edilən mal və göstərilən xidmət üçün tətbiq ediləcək olan qiymət siyasətinin yaradılması ;
- gələcəyə dair planların hazırlanması.

Bir müəssisənin real maliyyə vəziyyətini etibarlı şəkildə açıqlanması gözlənilən maliyyə hesabatlarının analiz edilərək nələr anlatmaq istədiyi araşdırılmalıdır. Bir insanın ümumi sağlamlıq vəziyyəti haqqında məlumat almaq üçün xəstəxanaya müraciət etməsi nəticəsində əldə etdiyi nəticələr sonunda sağlamlığı barədə məlumat əldə etməsi gözlənilir. Oxşar vəziyyət müəssisələr üçün də keçərlidir. Bu hal bizi maliyyə təhlili anlayışına aparır. Maliyyə hesabatlarında yer alan maddələrin, eyni maddələrin keçmiş dövr göstəriciləri ilə və ya eyni sektorda fəaliyyət göstərən digər müəssisənin eyni maddə göstəriciləri ilə müxtəlif təhlil metodları istifadə edilərək qiymətləndirilməsi və əldə edilən nəticələrin müəssisənin içində olduğu vəziyyət ilə birlikdə araşdırılması prosesinə maliyyə təhlili deyilir. Bir digər ifadə ilə maliyyə təhlili təhlil metodlarının mühasibat informasiyalarına tətbiq edilməsi yolu ilə tapılan nəticələrin müəssisənin maliyyə vəziyyəti və fəaliyyət nəticələrini anlamaq məqsədilə qiymətləndirilməsidir.

Maliyyə təhlili vasitəsilə bir müəssisənin maliyyə vəziyyətini, gəlirlilik səviyyəsini, fəaliyyətlərinin effektivliyi və səmərəliliyinin qənaətbəxş olub-olmaması kimi mövzularda məlumat sahibi oluna bilər. Bu məlumat müəssisənin içində olduğu vəziyyət qiymətləndirilərkən eyni zamanda müəssisənin gələcəyinə dair proqnozlar qoyula bilər. Maliyyə təhlili nəticələrinə görə bir müəssisənin nisbi olaraq güclü və zəif tərəfləri müəyyən edilə bilər. Xüsusilə də müəssisənin gələcəkdəki pul vəsaitlərinin hərəkəti və bunların daşdığı risklər maliyyə təhlili ilə təxmin edilməyə çalışılır. Keçmiş illərin göstəricilərinin qiymətləndirilməsi gələcək fəaliyyətlərə istiqamət verə bilər. əgər bu təhlillər yalnız edilsə və ya təhlillərin əsası olan maliyyə hesabatları real göstəriciləri əks etdirmədiyi üçün təhlil nəticələri fərqli çıxarsa buna bağlı olaraq da verilən bütün qərarlar mənasız və etibarsız sayılacaqdır. Bu məzmununda maliyyə təhlili bir xəstənin ümumi vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və təhlil nəticələrinə əsasən nələri etməli və nələri etməməli olduğunun müəyyən edilməsindən başqa bir şey deyildir.

Maliyyə təhlili maraqlı şəxslərə çox böyük fayda verməsinə baxmayaraq bəzi problemləri də özü ilə bərabər gətirir. Bu problemlərin təməlində verilənlər bazasını inkişaf etdirmək və istifadə etmək, verilənlər bazasındakı yalnışlıqlar, nəticələrin qiymətləndirilməsi, mühasibat əməliyyatlarındakı fərqliliklər və inflyasiyanın maliyyə hesabatların üzərindəki təsiri dayanmaqdadır. Bu səbəblə maliyyə təhlili prosesində bəhs edilən problemlərin nəzərə alınması vacibdir.

Maliyyə təhlilinin aparılması zamanı geniş iqtisadi informasiyalardan istifadə edilir. Mühasibat (maliyyə) hesabatı maliyyə təhlilinin informasiya təminatında əsas baza hesab edilir. Mühasibat (maliyyə) hesabatı müəyyən tarixə müəssisənin əmlak və maliyyə vəziyyətini, həmçinin onun fəaliyyətinin maliyyə nəticələrini əks etdirən göstəricilərin sistemindən ibarətdir.

Mühasibat hesabatının tərkibi, məzmunu, ona olan tələblər və başqa metodiki qaydalar “Mühasibə uçotu haqqında” AR Qanununa, AR Nazirlər Kabinetinin 18.06.2005-ci il tarixli 139 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş “2005-2008-ci illərdə MMUS-ların tətbiqi üzrə proqram”a, kommərsiya təşkilatları üçün 1 sayılı “Maliyyə hesabatlarının təqdiratı üzrə” MMUS-a ,2 sayılı “Kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabat üzrə” MMUS-a, 5 sayılı “Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat üzrə” MMUS-a, 3 sayılı “Cari mənfəət vergisi üzrə” MMUS-a uyğun təşkil edilmişdir. [21, səh. 25]

Mühasibat informasiya sistemi tərəfindən yaradılan maliyyə xarakterli məlumatlar istifadəçilərə maliyyə hesabatları formasında təqdim edilir. Maliyyə hesabatları qeyd edilən və toplanılan məlumatların müəyyən zaman intervalı ilə bu məlumatları istifadə edəcək olan şəxslərə ötürülməsini təmin edən vasitələrdir. Bir digər ifadə ilə maliyyə hesabatları müəssisənin maliyyə vəziyyətinin və maliyyə performansının formalaşdırılmış təqdimatıdır.

Maliyyə hesabatlarının tam məcmusu aşağıdakılardan ibarətdir :

- 1) mühasibat balansı ;
- 2) mənfəət və zərər haqqında hesabat ;
- 3) kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabat ;

- 4) pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat ;
- 5) uçot siyasəti və izahlı qeydlər.[6, səh.10]

Müəssisənin maliyyə vəziyyəti və fəaliyyət nəticələri ilə yaxından maraqlananlar verəcəkləri qərarları maliyyə hesabatlarına baxaraq verirlər. Maliyyə hesabatları qərar vermə prosesində pul vəsaitlərinin hərəkətinin qiymətləndirilməsində, əmlak, əmlakın əldə edilməsi mənbələri və bunlardakı dəyişikliklər ilə müəssisənin fəaliyyət nəticələri haqqında istifadəçilərə faydalı informasiya verirlər. Mühasibatlığın tərəfləri və ya mənfəətdə maraqlı olan tərəflər olaraq da ifadə edilən əsas maliyyə təhlili istifadəçiləri rəhbərlik, ortaqlar, investorlar, işçilər, borc verənlər, satıcılar, hökumət və bütün ictimaiyyətdir. Bu qrupların maliyyə təhlilinin aparılması məqsədləri və təhlildən gözləntiləri aşağıdakı formada izah edilə bilər :

Rəhbərlik və ortaqlar hər növ qərar vermə prosesində maliyyə hesabatlarından istifadə edirlər. Müəssisə rəhbərliyi planlama, qərar vermə və nəzarət funksiyalarını yerinə yetirərkən maliyyə hesabatları informasiyaları ilə yaxından maraqlanırlar. Hesabatlar eyn zamanda rəhbərliyin vermiş olduğu qərarların doğruluğunu, yetərliliyini və müəssisənin mənbələrini effektiv şəkildə istifadə edib-etmədiyini aşkara çıxarır. Xüsusilə ortaqlar investisiya etdikləri məbləğlərin gəlirlilik vəziyyəti haqqında hesabatlar vasitəsilə məlumat sahibi olmaq istəyirlər.

İnvestorlar ən optimal investisiya qərarının verilməsində təhlil məlumatlarına ehtiyac duyurlar. Investorlar bir müəssisənin səhmlərini almaq qərarı verərkən müəssisənin gəlirlilik vəziyyətini, gələcəklə bağlı üstünlüklərini, riskləri və səhmlərin dəyərini görmək üçün maliyyə hesabatlarının təhlilinə baş vururlar.

İşçilər və onların təmsilçiləri olan həmkarlar ittifaqları işin davamlılığı və gəlirliliyi ilə əlaqli məlumatları öyrənmək istəyirlər və bu səbəbdən də maliyyə təhlilinə ehtiyac duyurlar.

Borc verənlər müəssisənin kreditor borcunun qaytara bilmək qabiliyyətini, likvidliyini və borcların faizi ilə birlikdə geri ödənilməsində problem olmayacağını bilmək istəyirlər.

Satıcılar və digər ticarət partnyorları iş gördükləri müəssisənin gələcətki vəziyyəti haqqında olan məlumatları öyrənmək istəyirlər.

Hökumət təşkilatları vergilərin ödənilməsində yarana biləcək problemlərlə bağlı olaraq maliyyə təhlili məlumatlarına ehtiyac duyurlar.

Maliyyə təhlili istifadəçiləri verəcəkləri qərarlarla bağlı yalnız vacib məlumatları əldə etmək istəyirlər. Vaciblik maliyyə hesabatları məlumatlarının istifadəçilərin qərarlarına təsir etmə gücündə ola biləcək vəziyyətdə olmasını nəzərdə tutur. Bu məlumatlar düzgün, etibarlı, anlaşıqlı və ehtiyaca uyğun formada olmalıdır, əks təqdirdə verilən qərarlar və əldə edilən nəticələr yalnız olacaqdır.

Maliyyə hesabatları təhlil edilərkən əvvəla bu təhlilin hansı məqsəd üçün ediləcəyi müəyyən edilməlidir. Məqsəd net olaraq bildirilməsə lazımsız çalışmalar və hesablamalar aparıla bilər. Bir müəssisənin maliyyə hesabatları likvidlik, əmlakın effektiv istifadəsi, bocalanma vəziyyəti, gəlirlilik, bazar dəyəri və artım tempi nöqtəyi nəzərindən fərqli məqsədlərlə təhlil edilə bilər. Beləliklə maliyyə təhlili növləri təhlilin məqsədinə görə, təhlilin miqyasına və formasına görə və təhlili həyata keçirəcək şəxslərə görə müxtəlif növlərə bölünür. Aşağıdakı cədvəldə (cədvəl 2.2) maliyyə təhlilini növləri göstərilmişdir.

Cədvəl 2.2

Maliyyə təhlilinin növləri

Maliyyə təhlilinin növləri		
Məqsədinə görə	Formasına görə	Təhlilin subyektinə görə
- Kredit təhlili	- Statik	- Daxili
- Investisiya təhlili	- Dinamika	- Xarici

Məqsədinə görə maliyyə təhlilinin növləri :

Kredit təhlili - müəssisə daxilindən və ya kənar şəxslər tərəfindən müəssisənin maliyyə və likvidlik vəziyyəti ilə ödəniş qabiliyyətini müəyyənləşdirmək məqsədilə aparılır. Müəssisəyə borc verən kredit təşkilatları və ya dolayı yolla kredit vermiş sayılan satıcılar borcların vaxtında geri ödəniş-

ödənməyəcəyin görmək və müəssisənin ödəniş qabiliyyətini ölçmək məqsədilə maliyyə hesabatlarını təhili edirlər.

Investisiya təhlili - müəssisənin mövcud və potensial investorları tərəfindən edilən və müəssisənin gəlirliliyi, gəlir gətirmək gücü və bu gücün davamlılığı kimi mövzuların araşdırıldığı təhlil növüdür. Təhlilin əsas məqsədi müəssisənin gələcək illərdə gəlirliliyinin müəyyən edilməsidir.

Formasına (miqyasına) görə maliyyə təhlilinin növləri :

Statik təhlil - bu təhlil növündə müəssisənin maliyyə hesabatları yalnız müəyyən bir dövr üçün araşdırılır və hesabatlarda yer alan maddələrin bir-birləri ilə əlaqələri qiymətləndirilir.

Dinamika təhlili - müəssisənin maliyyə hesabatları bir-birini izləyən dövrlər nəzərindən araşdırılır. Bu təhlil ilə hesabatlarda yer alan bir maddənin keçmiş dövrlərdəki dəyəri ilə müqayisə edilir və nəticə qiymətləndirilir. Oxşar şəkildə müəssisənin göstəriciləri eyni sektorda fəaliyyət göstərən digər müəssisənin göstəriciləri ilə də qarşılaşdırıla bilər.

Təhlilin subyektinə görə maliyyə təhlilinin növləri :

Maliyyə təhlili müəssisə daxilindən bir şəxslər tərəfindən aparılırsa **daxili**, müəssisədən kənar şəxslər tərəfindən aparılırsa **xarici** təhlil hesab olunur. Daxili təhlili edənlər müəssisə işçisi olduqları üçün müəssisə ilə bağlı hər cür məlumatı təhlil prosesində istifadə edirlər. Xarici təhlildə isə təhlil edənlər müəssisə işçisi olmadıqlarına görə yalnız müəssisə tərəfindən təqdim edilən hesabatları və digər informasiyalardan istifadə edirlər.

2.3 Maliyyə hesabatı əsasında müəssisənin əmlak - maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi

Müəssisələrin gələcək fəaliyyət dövrləri ilə əlaqədar rəşional qərarların verilməsi və planlama aparıla bilməsi üçün hal-hazırkı və keçmiş dövrlərinin araşdırılması gərəkdir. Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin, fəaliyyət nəticələrinin və maliyyə cəhətdən inkişafının yetərli olub-olmadığını müəyyənləşdirmək və həmin müəssisə ilə bağlı gələcəyə dair proqnozlar vermək üçün maliyyə hesabatlarında

yer alan maddələr arasında əlaqələr və bunların zaman içində göstərmiş olduqları meyillər yoxlanılmalıdır. Maliyyə hesabatları təhlilindən gözlənilən faydanın əldə edilə bilməsi üçün həmin hesabatların MMUS və MHBS-ya uyğun hazırlanmış olmaları lazımdır. Hesabat dövrünün sonunda hazırlanan maliyyə hesabatları dövr ərzində reallaşan əməliyyatları və fəaliyyət nəticələrini icmal şəkildə əks etdirir və keçmişə aiddir. Lakin müəssisə ilə əlaqədar veriləcək olan qərarlar gələcəyə aiddir.

BAS 250 standartına görə, auditor maliyyə hesabatlarında mühüm miqdarların və açıqlarnaların müəyyən edilməsi üzərində birbaşa təsiri olan ümumi olaraq qiymətləndirilən bu qanunvericiliyin müddəalarına uyğun olaraq kifayət qədər müvafiq audit faktı əldə etməlidir.[4, səh.143]

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlilinin əsas rolu kapitalın formalaşmasının, onun rəasional şəkildə yerləşdirilməsinin və effektiv istifadəsinin qiymətləndirilməsi və eləcə də müəssisənin təkrar istehsal funksiyasının uzunmüddətli maliyyələşmə mənbələrinin axtarılması ilə xarakterizə oluna bilər. Maliyyə hesabatı ən azı ildə bir dəfə təqdim edilməlidir. Müstəsna hallarda müəssisənin hesabat tarixi dəyişdikdə və illik maliyyə hesabatı bir ildən artıq və ya qısa dövr üçün təqdim edildikdə, müəssisə maliyyə hesabatlarının əhatə etdiyi dövrü və əlavə olaraq, aşağıdakıları açıqlamalıdır :

- a) bir ildən fərqlənən hesabat dövründən istifadə edilməsi səbəbini ;
- b) mənfəət və zərər, kapitalda dəyişikliklər, pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatlar və müvafiq qeydlər üzrə müqayisəli məbləğlərin müqayisə edilə bilməməsi faktını.[6, səh.11]

Mühasibat informasiya sistemin tərəfindən yaradılan maliyyə xarakterli məlumatlar istifadəçilərə maliyyə hesabatları formasında təqdim edilir. Maliyyə hesabatları qeyd edilən və toplanılan məlumatların müəyyən zaman intervalı ilə bu məlumatları istifadə edəcək olan şəxslərə ötürülməsini təmin edən vasitələrdir. Müəssisənin maliyyə vəziyyətindəki dəyişiklikləri aydın şəkildə başa düşmək üçün balansın strukturunun dinamika göstəriciləri mühim rol oynayır. Balansın aktiv və öhdəlik hissələrində dəyişiklik strukturunun müqayisə edilməsi ilə hansı mənbələrdən yeni vəsaitlərin cəlb edildiyini, bu vəsaitlərin hansı aktivlərə

yönəlməsi haqqında fikir sahibi olmaq olar. Müəssisə əmlakının struktur və dinamikasının yekun qiymətləndirilməsi üçün balansın aktiv maddələrini likvidlik dərəcəsinə uyğun olaraq qruplaşdırmaq lazımdır. Maliyyə təhlilinin şaquli və üfiqi metodundan istifadə edilərək aktivin ayrı-ayrı maddələrindəki dəyişiklik və bu qrup daxilində ayrı-ayrı qrup əmlakının nisbətləri müəyyən edək.

Cədvəl 2.3

“Delta C.O.” MMC-nin vəsaitlərinin şaquli təhlili(2016-cı il)

Müəssisə vəsaitləri	İlin əvvəli		İlin sonu		Hesabat dövrü ərzində dəyişiklik		Struktur dəyişikli k %
	Məbləğ manat	%	Məbləğ manat	%	Məbləğ manat	%	
1.Vəsaitlərin cəmi	3.345.048	100	3.458.235	338	113.167	100	0
1.1Q/dövriyyə aktivləri	279.155	83,61	2.856.048	82,59	59.043	2,11	1,03
1.2Dövriyyə aktivləri	548.203	16,39	602.137	17,41	54.134	9,86	1,03
Material dövriyyə aktivləri	184.270	33,62	217.105	36,06	32.895	17,83	2,44
Pul vəsaitləri q/müddətli maliyyə qoyuluşları	2.137	4,04	15.869	2,64	6.168	28,31	-1,40
Debitor borclar və digər aktivlər	341.804	62,34	369.163	61,31	27.555	8,04	-1,03

Cədvəldən (cədvəl 2.3) görünür ki, *“Delta C.O.” MMC-nin¹* qeyri-dövriyyə aktivlərinin artım tempinin (2,11%) dövriyyə aktivlərinin artım tempindən (9,86 %) aşağı olması mobil aktivlərin dövrünün artması meylini göstərir. Bu isə müəssisədə maliyyə fəaliyyəti üçün müsbət şərait yaradır.

Qeyri istehsal fondlarının xüsusi çəkisinin azalması (0,61 %) , istehsal fondlarının tərkibində xüsusi çəkisinin 0,61 % artması ilə əvəz olunur. Bu müəssisə üçün müsbət hal hesab olunur. Müəssisə fəaliyyətinin yekun nəticələri (məhsulun buraxılması, onun keyfiyyət və maya dəyəri, rentabellik, mənfəət, maliyyə sabitliyi)onların kəmiyyətindən, istifadəsinin səmərəliliyindən, texniki vəziyyətindən asılıdır.

¹ Dissertasiya işində “Delta C.O” MMC-yə aid rəqəmlər şərti olaraq göstərilmişdir.

Cədvəl 2.4

“Delta C.O.” MMC-nin qeyri-dövriyyə vəsaitlərinin təhlili(2016-cı il)

Qeyri-dövriyyə aktivləri	İlin əvvəli		Hesabat dövrünün sonunda		Hesabat dövrü ərzində dəyişiklik		Struktur dəyişikli k %
	Məbləğ Manat	Xüsusi çəki %	Məbləğ manat	Xüsusi çəki %	Manat	%	
Əsas vəsaitlər							
İkin dəyəri	3.833.522	X	4.051.603	X	21.881	5,69	X
Köhnəlmə məbləği	1.696.890	X	1.846.412	X	149.722	8,82	X
Köhnəlmə dərəcəsi	0, 4426	44,26	0, 4557	45,57	X	X	1,31
Qalıq dəyəri	2.136.822	76,40	2.205.191	77,21	68.369	3,20	0,81
Bitməmiş tikinti	634.666	22,69	618.895	21,67	-15.771	-2,48	-1,02
Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları	9.237	0,33	9.394	0,33	357	2,81	0,0
q-maddi aktivlər	16.430	0,58	22.618	0,79	6.388	38,51	0,21
q-dövriyyə aktivlərinin yekunu	2.796.855	100	2.856.098	100	59.043	2,11	0,0

Dövriyyə vəsaitlərinin tərkibini, mövcudluğunu və strukturunu təhlil etmək üçün Cədvəl 2.6-a nəzər salmaq. Cədvəlin göstəricilərindən aydın olur ki, dövriyyə aktivlərinin həcmindəki ümumi dəyişmə 54.134 manat və yaxud 9,86 % olmuşdur. Dövriyyə aktivlərinin tərkibindəki ehtiyatlar və xərclər 12,14% debitor borclar 20,89% artmış, ƏDV digər ehtiyatlar və xərclər 24,19 % aşağı düşmüş, pul vəsaitləri isə 68,97 % azalmışdır. Ehtiyatlar və xərclərin tərkibindəki xammal və materiallar böyük xüsusi çəkiyə sahibdir. Azqiymətli tezköhnələn əşyalar (ATƏ) isə 2-ci yerdə durur. Hesabat dövrünün sonunda ehtiyatlar və xərclərin tərkibində ATƏ 3,69 %, material və xammal 1,69 % artmışdır.

Digər debitor borclar 16,16 % olmuşdur. İlinin sonunda alıcılar və sifarişçilər göstəricisi 1.45 % çoxalmış, digər debitorlar isə 3,69 % azalmışdır. Debitor borcların tərkibində əsas yeri alıcı və sifarişçilər tutur (27,27 %).

Dövriyyə vəsaitlərinin strukturunda debitor borcların xüsusi çəkisi artmış və müəssisədə qısamüddətli maliyyə qoyuluşlar yaranmışdır və onun xüsusi çəkisi isə 1,49 % olmuşdur. Ehtiyatlar və xərclərin xüsusi çəkisi də artaraq 0,75 % təşkil etmişdir.

Pul vəsaitlərinin tərkibində hesablaşma hesabı ilin əvvəlində 4 % xüsusi çəkiyə malik olmuşdur, ilin sonunda isə göstərici 2 dəfədən çox aşağı düşərək 1,06 % olmuşdur. Həmçinin ƏDV və pul vəsaitləri müvafiq olaraq 4,03 % və 2,9 % azalmışdır. Müəssisədə pul vəsaitlərinin azalması ilə bərabər debitor borcların artması müşahidə olunur ki və debitor borcların ümumi dövriyyə vəsaitlərinin yarısını təşkil etməsi çox mənfi haldır. Debitor borcların çoxalması ilə bağlı problemləri həll etmək üçün onun təhlilinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır.

Cədvəl 2.5

“Delta C.O.” MMC-nin əsas vəsaitlərin strukturunun təhlili(2016-cı il)

Əsas vəsaitlərin quruluşu və tərkibi	İlin əvvəlində		Daxil olub	Çıxıb	Hesabat dövrünün sonuna			Struktur dəyişiklik %
	Məbləğ	Xüsusi çəki %			Məbləğ	Xüsusi çəki %	Dəyişiklik	
Bina	970.156	25,31	27.827	8.916	989.166	24,41	18.810	-0,89
Tikililər	1.092.613	28,50	107.247	0	1.199.761	29,61	10.823	1,11
Maşın və avadanlıq	1.737.331	45,32	101.813	10.659	1.828.386	45,13	91.253	-0,19
Nəqliyyat vasitələri	26.202	0,68	303	251	26.155	0,65	151	-0,04
Istehsal və təsərrüfat inventari	4.988	0,13	625	8	5.595	0,14	607	0,01
Çoxillik bitkilər	2.541	0,07			2540	0,06	1	0,0
Əsas fondların cəmi o cümlədən :	3.833.633	100	237.815	19.834	405.163	100	217.992	0
Istehsal	3.436.813	89,65	237.215	17.094	3.656.924	90,26	220.131	0,61
Qeyri istehsal	396.827	10,35	600	2.740	394.679	9,74	-2.151	-0,61

Cədvəl 2.6

“Delta C.O.” MMC-nin dövriyyə vəsaitlərinin dinamikasının və strukturunun təhlili(2016-cı il)

Göstərici	Məbləğ (manat)		Xüsusi çəkisi		Dəyişiklik		Struktur dəyişiklik %
	İlin əvvəli	İlin sonu	İlin əvvəli	İlin sonu	Məbləğ (manat)	%	
1.Ehtiyatlar və xərclər	198. 996	223.148	36,31	37,06	24.152	12,14	0,75
1.1 Material və xammal	84. 094	102 .572	15,34	17, 03	18.478	21, 97	1,69
1.2 ATƏ	44. 875	71.512	8,19	11,88	26. 635	59,35	3,69
1.3Bitməmiş istehsal xərcləri	18. 063	5.843	3, 30	0,97	-12. 220	-67,65	-2,33
1.4 Hazır məhsul	3. 228	3.179	6, 79	6,17	-49	-0, 13	-0,62
1.5 Gələcək dövr xərcləri	14. 734	6. 042	2,69	1, 00	-868	-59,00	-1,68
1.6 ƏDV və digər ehtiyatlar və xərclər	71. 335	54.083	13, 02	8,98	-17.252	-24, 19	-4,03
2.Debitor borcları	255. 636	309. 038	46,64	51 ,33	53. 404	20,89	4,69
Alıcılar və sifarişçilər	149.458	172. 937	27,27	28, 72	23.481	15,71	1,45
Verilmiş avanslar	17. 606	61. 039	3,21	10, 14	43. 431	246,67	6,92
Digər debitor borclar	88.571	75. 061	16,16	12,47	-13. 510	-15,25	-3,69
3.Pul vəsaitləri	22. 138	6.869	4,04	1, 14	-15.269	-68,97	-2,90
Kassa	118	167	0,02	0,03	47	40,34	0,01
Hesablaşma hesabı	21.933	6. 388	4,00	1, 06	-15.545	-70,87	-2,94
Valyuta hesabı	0	315	0,00	0, 05	315	x	0,05
Digər vəsaitlər	86	0	0, 02	0	-86	-100,0	-0,02
Q/müddətli maliyyə qoyuluşları	0	9. 001	0,00	1 ,49	9.001	x	1,49
Dövriyyə vəsaitlərinin cəmi	548.104	602. 137	100	100	54. 035	9,86	0,0

Cədvəl 2.7

Sənaye müəssisələrinin dövriyyə vəsaitlərinin qruplaşdırılması

Qruplaşdırma əlamətləri		
Dövriyyə sahəsi	Dövriyyə vəsaitlərinin elementləri	Normalanma səviyyəsi
İstehsal dövriyyə fondları	1. İstehsal ehtiyatları - əsas material, alınan yarımfabrikatlar və xammal - yanacaq - köməkçi materiallar - təmir üçün ehtiyat hissələri - tara - inventarlar 2. Bitməmiş istehsal 3. Anbarda hazır məhsul 4. Gələcək dövrün xərcləri	Normalaşdırılan dövriyyə vəsaitləri
Tədavül fondları	1. Yüklənmiş anacaq alıcılar tərəfindən ödənilməyən mallar 2. Hesablaşmalarda olan vəsaitlər (debitor vorclar) 3. Kassa və bank hesablarında olan pul vəsaitləri 4. Digər hesablaşmalarda olan vəsaitlər	Normalaşdırılmayan dövriyyə vəsaitləri

Müəssisənin debitor və kreditor borclarının səviyyəsi, həcmi və strukturu maliyyə vəziyyətinə ciddi təsir göstərir. Kreditor və debitor borclarının müqayisəli təhlili üçün Cədvəl 2.8 və 2.9-ə nəzər salaq.

Cədvəl 2.8

“Delta C.O.” MMC-nin kreditor və debitor borcların xarakteristikası(2016-cı il)

Göstəricinin adı	Ötən il	Hesabat ili	Artım %
Kreditor borcu ,yekun	1.117.809	891.137	-20,3
O cümlədən ,vaxtı keçmiş	472.241	545.228	14,5
Debitor borcu ,yekun	255.735	309.138	20,9
O cümlədən ,vaxtı keçmiş	62.410	49.688	20,4

Cədvəl 2.9

“Delta C.O.” MMC-nin kreditor və debitor borclarının müqayisəli təhlili(2016-cı il)

Göstəricilər	Kreditor borcu	Debitor borcu
Artım tempi %	79,7	120,9
Dövrənı, günlərlə	1,95	6,9
Dövrənı, günlə	184,4	52,17

Hesabat ilində ötən illə müqayisədə debitor borclar 20,9 % artmış, vaxtı keçmiş debitor borcların xüsusi çəkisi isə 20,4 % azalmışdır. Bu müqayisə bizə göstərir ki:

- Müəssisənin kreditor borclarının həcmi 3 dəfə yüksək olduğu halda onun artım tempi aşağıdır ;
- Debitor borclarının yüksək hərəkət qabiliyyəti pul vəsaitləri axınına və kreditor borclarının azalması ehtimalını gücləndirir.

Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, pul vəsaitlərini çatışmazlığı ilə bağlı olaraq müəssisədə müəyyən maliyyə çətinlikləri var.

Fəsil 3. Sənaye müəssisələrinin auditində maliyyə təhlilindən istifadənin metodikası

3.1 Auditor yoxlanılması zamanı istifadə olunan maliyyə hesabatlarının “iqtisadi oxunuşu” metodikası

Auditor yoxlanışı zamanı maliyyə hesabatlarının oxunması vacib əhəmiyyət kəsb edir. Maliyyə hesabatları bir müəssisənin maliyyə vəziyyəti ilə maliyyə vəziyyətindəki dəyişiklikləri izah edən bir vasitə vəzifəsi görür. Bu hesabatlarda yer alan göstəricilər üzərində aparılan bəzi analitik proseduralar, müəssisə ilə bağlı fikirlər və qiymətləndirmə cəhətdən daha məntiqli və yararlı nəticələrə çatmağımıza kömək edir. [28, səh. 26]

Hesabatların oxunması müəssisənin kompleks təhlil edilməsinin ilkin mərhələsidir. Bu zaman göstəricilər arasındakı qarşılıqlı əlaqələri və vəsaitlərin tərkibini və onun mənbələrində yaranan dəyişikliyi açıqlamaq üçün təhlilin üsullarından istifadə olunur.

Maliyyə hesabatlarının ekspress təhlilinin vəzifəsi müəssisənin maliyyə uğurlarının və dinamikasının sadə və əyani yolla qiymətləndirilməsini təmin etməkdir. Təhlil zamanı çoxsaylı göstəriciləri hesablamaq olar. Auditor əvvəla hansı göstəriciyə diqqət edəcəyini və onun izahını bilməlidir. Buna görə də ilk olaraq müəssisənin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üçün ümumi metodları bilməlidir, ikincisi hesabat maddələrinin məzmununu və formalaşma prinsiplərini anlamalıdır, üçüncüsü isə analitik prosedurları vaxtında yerinə yetirməlidir.

Hesabatların ekspress təhlili 3 mərhələdə aparılır :

- a) hazırlıq mərhələsi ;
- b) hesabatların əvvəlcədən icmalı ;
- c) hesabatların iqtisadi oxunuşu və təhlil edilməsi.

İlk mərhələdə auditorun məqsədi maliyyə hesabatlarının oxunmaq üçün hazır olmasına əmin olmaqdır. Bu zaman mahiyyət olaraq hesabatların sadə və vizual hesablama yolu ilə yoxlanışının (hesabatın kompleksliliyi, balansın valyutasının

yoxlanması, bütün rekvizitlərin, zəruri olan əlavə formaların mövcud olması və onların düzgün və aydın şəkildə doldurulmasının) aparılmasıdır. Bu prosedurların əhəmiyyəti böyükdür, belə ki hesabatda hər hansı səhvlik olarsa bu yalnız qərarların qəbul edilməsinə səbəb ola bilər.

İkinci mərhələdə auditor auditor arayışı və illik hesabatla nəzər yetirir. Hesabat dövründə müəssisədə fəaliyyət şəraiti, əmlak və maliyyə vəziyyətində keyfiyyət dəyişikliklərini və əsas iqtisadi göstəricilərdə dəyişmə istiqamətini qiymətləndirir.

Üçüncü mərhələ ekspress təhlildə əsas mərhələdir. Bu zaman bəzi analitik əmsalların riyazi hesablanması və dinamika sırasına nəzarət edilir. Müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin kompleks xarakterizə edən yekun göstəricilər zaman-məkan çərçivəsində istifadə olan bilər. Mümkün variantlardan biri aşağıdakı cədvəldə (cədvəl 3.1) verilmişdir.

Maliyyə hesabatlarının “iqtisadi oxunuşu” zamanı maliyyə təhlilinin aşağıdakı metodlarından istifadə edilir :

- üfiqi (zaman) təhlil
- şaquli (struktur) təhlil
- trend təhlili
- müqayisəli (məkan) təhlili
- nisbi göstəricilərin təhlili

Üfiqi təhlil - müəssisənin 2 və ya daha çox hesabat dövrlərinə aid maliyyə hesabatlarının bir-birini izləyən dövrlər nəzərindən müqayisəli olaraq qiymətləndirilməsidir. Bu metod maliyyə hesabatlarındakı maddələrin illər ərzində göstərdiyi dəyişikliklər görülür və buna əsasən də gələcəyə dair gözləntilər daha net şəkildə müəyyən edilir. [22, səh. 51]

Üfiqi təhlil birdən artıq hesabat dövrünə aid məlumatların qarşılaşdırılmasını nəzərdə tutduğuna görə dinamik struktura malikdir. Bu zaman analitik müəssisənin bir neçə dövrə aid maliyyə hesabatlarını tutuşduraraq müəssisənin iqtisadi və maliyyə strukturundakı, gəlirliliyindəki, səmərəliliyindəki dəyişikliklər haqqında vacib məlumatlar əldə edir. Bu metodla müəssisənin keçmişdəki vəziyyəti ilə hal-

hazırkı vəziyyəti qarşılaşdırılaraq əldə edilən bilgiler müəssisənin gələcək qərarlarına da yol göstərir.

Cədvəl 3.1

Maliyyə hesabatlarının ekspress təhlili zamanı istifadə edilən analitik göstəricilər

Təhlilin istiqaməti	Göstəricilər
1. Müəssisənin iqtisadi potensialının qiymətləndirilməsi	
Maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi	Xüsusi vəsaitlərin həcmi və mənbələrin yekununda onun payı ; Xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin onların yekun məbləğində payı ; Cari likvidlik əmsalı ; Ehtiyatların örtülməsi əmsalı ; Mənbələrin məcmu məbləğində uzun müddətli borcların payı.
Əmlak vəziyyətinin qiymətləndirilməsi	Əsas vəsaitlərin yekun həcmi və onun aktivlərin məcmu dəyərində payı ; Müəssisə sərəncamında olan təsərrüfat vəsaitlərinin yekun həcmi ; Əsas vəsaitlərin köhnəlmə əmsalı.
Hesabatda zəif maddələrin mövcud olması	Vaxtında ödənilməyən ssuda və borclar ; Zərərlər ; Vaxtı keçmiş alınmış (verilmiş) veksellər ; Vaxtı keçmiş kreditor və debitor borclar.
2. Təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi	
Dinamikanın qiymətləndirilməsi	Aktivlərin dövrəni ; Debitor borcların ödənilmə əmsalı ; Pul gəlirlərinin, mənfəət və avans edilən kapitalın müqayisəli artımı ; Əməliyyat və maliyyə tsiklinin davarniyyəti.
Gəlirliliyin qiymətləndirilməsi	Ümumi rentabellik ; Əsas fəaliyyətin rentabelliği ; Mənfəət .
Iqtisadi potensialdan istifadə edilməsi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi	Xüsusi kapitalın gəlirliliği ; Avans edilən kapitalın gəlirliliği.

Şaquli təhlil – maliyyə hesabatlarında yer alan maddələrin hər biri bağlı olduğu qrupun cəminə və ya ümumi yekuna bölünür və əldə edilən nəticəyə əsasən faiz ilə ifadə edilir. Bu metod daha çox balans hesabatı və mənfəət və zərər haqqında hesabatın təhlilində istifadə edilir. Balans hesabatının şaquli təhlilində aktiv və öhdəliklər 100 faiz qəbul edilərkən, mənfəət və zərər haqqında hesabatda net satışlar 100 qəbul edilir və digər maddələrə bunlara əsasən faiz hesablanır.

Trend təhlili – bu metodda çox zaman 5 və ya daha uzun illər ərzində maliyyə hesabatları maddələrini göstərdiyi dəyişikliklər qiymətləndirilir. Bunun üçün hər hansı bir hesabat dövrü bazis il olaraq müəyyən edilir və bütün maddələr 100 faiz qəbul edilir, daha sonra sıra ilə hər ilin dəyərləri bazis ilə əsasən hesablanır və faiz hesabı ilə dəyişiklik hesablanmış olur.

Auditor yoxlanışı zamanı auditin mənalı ola bilməsi üçün bazis il olaraq seçilən ilin hər cəhətdən müəssisə fəaliyyətlərini əks etdirən normal bir il olması lazımdır. Nəticələr qiymətləndirilərkən qiymətlərin ümumi səviyyəsindəki dəyişikliklərin də mütləq nəzərə alınması gərəkdir. Trend təhlilinin tətbiqində 2 yanaşma mövcuddur.

- a) bazis ilə görə trend hesablanması ;
- b) ötən ilə görə trend hesablanması.

Təhlil zamanı nə qədər uzun bir dövr araşdırılırsa, əldə edilən nəticə də bir o qədər faydalı və etibarlı olar. Çünki bu metodda gözlənilə fayda ilə araşdırılan dövrün uzunluğu arasında mütənasıblıq var.

Müqayisəli (məkan) təhlili – bu metod zamanı hesabat göstəriciləri ilə müqayisə edilir.

- plan ;
- orta sektor səviyyəsi ;
- rəqiblərin göstəriciləri ;
- öz arasında şirkətin göstəriciləri ;
- iqtisadi model.

Nisbi göstəricilərin təhlili – bu zaman hesabat maddələrinin arasında məntiqli əlaqə olduğu düşünülür. Buna əsasən də bu maddələr bir-birlərinin faizi və ya bir

neçə qatı olaraq ifadə edilir. əldə dilən nəticələr əvvəla eyni müəssisənin keçmiş dövr göstəriciləri ilə, sonra sektor orta göstəricisi ilə, daha sonra isə ümumi qəbul edilmiş göstəriciləri ilə müqayisə edilir. Məsələn, hər xəstə üçün qəbul edilmiş şəkər, təzyiq və xolestrol göstəriciləri vardır. Əgər nəticələr bu göstəricilərdən fərqlilik göstərsə, xəstənin sağlamlığında problem olacağı düşünülür. Oxşar şəkildə müəssisələr üçün də qəbul edilmiş göstəricilər vardır. Təhlil nəticələri müəssisə göstəricilərinin qəbul edilmiş orta göstəricilərdən uzaqlaşdığını göstərsə bu vəziyyət müəssisənin maliyyə strukturunda və maliyyə performansında problemlər ola biləcəyini göstərir.

3.2 Müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin və maliyyə sabitliyinin təhlilinin metodiki məsələləri

Müəssisənin ödəmə qabiliyyəti dedikdə borc vəsaitlərinin vaxtında qaytarılmasına və bütün kreditorlar tərəfindən ödənişlər eyni anda tələb edildikdə borcların ödənilməsinə hazırlıqlı olmaq başa düşülür. Başqa sözlə desək ödəmə qabiliyyəti müəssisədə fasiləsiz istehsal və satış prosesinin həyata keçirilməsi ilə paralel olaraq bütün qısamüddətli öhdəliklərin ödənilməsi üçün də kifayət qədər vəsaitin hazır olması deməkdir. Müəssisələrdə ödəmə qabiliyyətinin təhlili onun maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsinin vacib hissəsidir.

Müəssisələrdə aktivlərin yekunu qısamüddətli və uzunmüddətli öhdəliklərin cəmindən artıq olduğu zaman müəssisə ödəmə qabiliyyətli hesab olunur. Cari aktivlər müəssisənin qısamüddətli öhdəlikləri üstələdiyi halda müəssisə likvid hesab edilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, maliyyə fəaliyyətinin uğurlu idarə edilə bilməsi üçün mənfəətdən çox nağd vəsaitlərin olması mühimdir. Tələbat və vəsaitin azad edilməsi vaxtlarının uyğun gəlməməsi səbəbindən bank hesablarında nağd pul vəsaitlərinin olmaması müəssisədə böhranlı maliyyə vəziyyətinin yaranmasına səbəb ola bilər.

Ödəmə qabiliyyəti və balans likvidliyinin təhili edilməsi likvidlik dərəcəsinin azalmasına görə qruplaşdırılmış aktivlər və ödənişlərin təciliyyəsinin azalması qaydası üzrə qruplaşdırılmış öhdəliklərin müqayisə edilməsi yolu ilə həyata

keçirilir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə məhdudyyətlərinin güclənməsi və kredit ödəmə qabiliyyətinin təhlil edilməsinin zəruriliyi balans likvidliyinin təhlilini tələb edir. Balansın likvidliyi dedikdə pul vəsaitlərinə çevrilmə vaxtının öhdəliklərin ödənilməsi vaxtına uyğun olan aktivlərlə müəssisə öhdəliklərinin örtülmə dərəcəsidir.

Likvidlik dərəcəsi, pul vəsaitlərinə çevrilmə müddətindən asılı olaraq müəssisə aktivləri aşağıdakı kimi təsnif edilir :

- a) daha likvid aktivlər (A1) – pul vəsaitləri və qısamüddətli maliyyə qoyuluşları ;
- b) tez satıla bilən aktivlər (A2) – 12 ay ərzində ödənilməli olan debitor borclar ;
- c) yavaş satıla bilən aktivlər (A3) – ehtiyatlar, ödənilməsi 12 aydan artıq müddətə gözlənilən ödənişlər və digər dövriyyə aktivləri ;
- d) çətin realizasiya oluna bilən aktivlər (A4) – dövriyyədən kənar aktivlər.

Öhdəliklər isə ödəniş təciliyyəti dərəcəsinə uyğun qruplaşdırılır.

- a) təcili öhdəliklər (P1) – kreditor borcları ;
- b) qısamüddətli öhdəliklər (P2) – qısamüddətli kredit və borc vəsaitləri, gəlirlərin ödənilməsi üçün payçılara olan borclar , digər qısamüddətli öhdəliklər ;
- c) uzunmüddətli öhdəliklər (P3) – uzunmüddətli kredit və borc vəsaitləri, gələcək dövrlün gəlirləri, istehlak fondu və gələcəkdəki xərc və ödəmələr üçün ehtiyatlar ;
- e) daimi öhdəliklər (P4). [25, səh.109]

Balans likvidliyini müəyyənləşdirmək üçün aktivlər və öhdəliklər üzrə tərtib edilmiş qrupların yekununu müqayisə etmək lazımdır. Aşağıdakı şərtlər gözlənildikdə balans likvid hesab olunur :

$$A 1 \geq P 1$$

$$A 2 \geq P 2$$

$$A 3 \geq P 3$$

$$A 4 \leq P 4$$

Cədvəl 3.2

“Delta C.O.” MMC-nin balans likvidliyin təhlili (2016-cı il)

Aktiv	İlin əvvəli	İlin sonu	Passiv	İlin əvvəli	İlin sonu	Ödəniş üzrə çatışmazlıq	
						İlin əvvəli	İlin sonu
A1	22.237	15.869	P1	1.117.809	891.037	1.095.572	875.169
A2	255.735	309.038	P2	0	166.313	255.635	142.725
A3	270.431	277.251	P3	42.821	59.433	227.608	217.795
A4	2.796.954	2.856.099	P4	2.292.162	2.347.386	504.891	508.710
Balans	3.452.793	3.464.170	Balans	3.452.793	3.464.170	-	-

Balansdan görünür ki, (cədvəl 3.2) hesabat dövründə aşağıdakı vəziyyət ortaya çıxmışdır:

$$A1 < P1$$

$$A2 > P2$$

$$A3 > P3$$

$$A4 > P4$$

Cədvəldən (cədvəl 3.2) aydın olur ki, hesabat dövründə A1 aktiv qrupunun və qısamüddətli maliyyə qoyuluşunun 875.169 manat çatışmazlığı olmuşdur. A2 aktivlər qrupu P2 qrupunu üstələmişdir. A3 qrupu P2 qrupunu üstələdiyi halda, P4 qrupu A4 üstələməmiş, hətta ondan olduqca aşağıdır.

Müəssisənin balansı tamamilə likvid hesab edilə bilməz, çünki I və IV şərtlər pozulmuşdur. Müəssisədə ödəmə qabiliyyətinin vacib şərti pozulmuşdur. P4 qrupu A4 qrupunu örtmür, bu isə istehsalın fasiləsiz həyata keçirilməsi üçün xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin çatışmazlığını göstərir.

Təcrübədə likvidliyin müxtəlif göstəricilərindən istifadə edilir. Birinci göstərici *mütləq likvidlik* (Θ_m) əmsalidir.

$$\Theta_m = A1 / P1 + P2$$

Bu zaman likvid vəsait kimi kassada, bank hesablarında olan pul vəsaiti və fond birjasına satılan qiymətli kağızlar istifadə edilir. Məxrəcdə qısamüddətli öhdəliklər göstərilir. Bu zaman optimal hədd (0,2 – 0,25) müəssisənin pul vəsaiti

və qısamüddətli maliyyə qoyuluşları hesabına qısamüddətli borcların hansı hissəsinin ödənilə biləcəyini göstərir. Bu əmsal 0.2-dən aşağı olmamalıdır.

İkinci göstərici *aralıq likvidlik* (Θ_{al}) əmsalıdır.

$$\Theta_{al} = (A1+A2) / (P1+P2)$$

Bu zaman əvvəlki göstəricinin surətinə qısamüddətli debitor borcları əlavə edilir. Optimal hədd (0,7-0,8) qısamüddətli öhdəliklərin hansı hissəsinin müxtəlif hesablarda, qısamüddətli qiymətli kağızlar və debitorlardan alınacaq vəsait hesabına təcili olaraq ödənilə biləcəyini göstərir.

Üçüncü göstərici isə *cari likvidlik* (Θ_{cl}) əmsalıdır.

$$\Theta_{cl} = (A1+A2+A3) / (P1+P2)$$

Bu zaman surətə satıldığı zaman nağd pula çevrilə bilən istehsal-material ehtiyatlarının dəyəri əlavə edilir. Bu maddənin likvidliyi daha aşağıdır. Çünki ehtiyatların satıla bilməsi üçün bir qədər vaxt tələb edilir.

Likvidliyin müxtəlif göstəricilərinin hesablanması təsadüfi deyil. Həmin göstəricilərin hər biri müəssisənin maliyyə vəziyyətinin sabitliyi ilə maraqlanan şəxslər üçün vacib məlumatlar verir. Belə ki, material xammal tədarükçüsü üçün - birinci, kredit verən bank üçün - ikinci, səhm və istiqraz sahibləri üçün isə - üçüncü göstərici böyük əhəmiyyətə malikdir. Balansın likvidliyinin ümumi göstəricisi aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$(A1 + 0,5 A2 + 0,3 A3) / (P1 + 0,5 P2 + 0,3 P3)$$

Bu göstərici 1-ə bərabər və ya 1-dən yuxarı olmalıdır. Likvidlik əmsallarının təhlili aşağıdakı cədvəldə (cədvəl 3.3) göstərilmişdir. Cədvəlin məlumatlarından aydın olur ki, müəssisənin maliyyə vəziyyəti qeyri sabitdir. Likvidlik göstəricilərinin hər biri normaldan aşağıdır. Bu cari aktivlərin (dövriyyə vəsaitləri) tərkibində yavaş satıla bilən elementlərinin (istehsal ehtiyatları, debitor borcları) xüsusi çəkisinin yüksək olduğunu göstərir.

Hesabat dövründə cari aktivlərin tərkibində debitor borcların səviyyəsi 51.3 % (16%-i vaxtı keçmiş debitor borclardır), istehsal ehtiyatlarının xüsusi çəkisi isə 37.9 % olmuşdur. Bu göstəricilər borcların qaytarılmamasının və ödəniş

qabiliyyətinin aşağı olmasına görə müəssisə fəaliyyətində yüksək dərəcədə risk olmasını sübut edir.

Cədvəl 3.3

“Delta C.O.” MMC-nin likvidlik göstəriciləri (2016-cı il)

Əmsal	Kəmiyyət	
	İlin əvvəli	İlin sonu
Mütləq likvidlik əmsalı	0,02	0.018
Aralıq likvidlik əmsalı	0,25	0.93
Cari likvidlik əmsalı	0,47	1.1

Maliyyə sabitliyi – maliyyə ehtiyatlarının, onların bölüşdürülməsi və istifadə edilməsinin ele vəziyyətidir ki, bu zaman mümkün olan risk səviyyəsi vəziyyətində ödəmə və kredit qaytarma qabiliyyətinin qorunması şərti ilə mənfəət və kapital artımı şəraitində müəssisənin inkişafı təmin edilir. Müasir dövrdə müəssisənin xarici borc vəsaitlərinin yüksək olmaması vacib əhəmiyyət kəsb edir.

Cədvəl 3.4

“Delta C.O.” MMC-nin maliyyə sabitliyi göstəriciləri(2016-cı il)

Əmsal	Göstəricinin kəmiyyəti		Düstur
	İlin əvvəli	İlin sonu	
Müstəqillik (Θ_m)	0. 63	0. 68	$\Theta_m = Xv/v$
Maliyyə sabitliyi (Θ_{ms})	0. 51	0. 48	$\Theta_{ms} = Bv + Cv / Xv$ Bv- borc, cv-cəlb edilən vəsait
Mobil və immobil vəsaitlərin nisbəti (Θ_{mi})	0. 19	0.21	$\Theta_{mi} = Ad / Aqd$ Ad-dövriyyə, Aqd- dövriyyədən kənar aktivlər
Istehsal təyinatlı əmlak ($\Theta_{itə}$)	0. 85	0. 87	$\Theta_{itə} = (A120 + A130 + A213 + A214) / A399$
Kreditor borcu (Θ_{kb})	0. 96	0. 8	$\Theta_{kb} = P620 / P 690$
Manevrlik (Θ_m)	-0. 31	-0. 22	$\Theta_m = \text{xüsusi dövriyyə vəsaitləri} / \text{xüsusi vəsait mənbələri} = (P490 - A190) / P490$
Ehtiyatlar və xərclərin xüsusi mənbələrlə tərnini (Θ_t)	-1. 87	-1. 83	$\Theta_t = \text{xüsusi dövriyyə vəsaitləri} / \text{ehtiyatlar və xərclər} = ((P490 - A190) / (A210 + A220))$

Müəssisədə maliyyə vəziyyətinin sabitliyi maliyyə əmsalları sistemin vasitəsilə öyrənilir. (cədvəl 3.4) Maliyyə əmsalları balansın aktiv və öhdəliklərinin mütləq göstəricilərinin nisbəti əsasında hesablanır. Bu əmsalların təhlil edilməsi onların kəmiyyətinin bazis kəmiyyəti ilə müqayisə edilməsi, hesabat dövründə və ya bir neçə il ərzində onların dinamikasının öyrənilməsi yolu ilə həyata keçirilir.

Müstəqillik əmsalı nizamnamə fəaliyyətinin həyata keçirilə bilməsi üçün avans edilən vəsaitlərin cəminin ümumi məbləğində xüsusi vəsaitlərin payını göstərir. Fikrimizcə xüsusi vəsait nə qədər çox olsa, rəqabət şəraitində qarşıya biləcək problemləri həll etmək müəssisə üçün daha asan olacaqdır. Bu əmsalın minimum həddi 0,5 kimi qiymətləndirilir. Əmsalın kəmiyyətinin artımı müəssisənin maliyyə müstəqilliyin artmasını, öz öhdəliklərini ödəyə bilmək zəmanəti və knar mənbələrdən vəsaitlərin cəlb edilməsi üçün yüksək imkanların olduğunu göstərir. Lakin risklərin artması və inflyasiyanın yüksək tempi ilə xarakterizə olunan əmsalın 0,7 səviyyəsi daha məqbul hesab edilir.

Manevrlik əmsalı müəssisənin sərəncamında olan xüsusi vəsaitlərin hansı hissəsinin az və yaxud çox dərəcədə manevr etmə qabiliyyətinə malik olduğunu göstərir. Əmsal $\Theta_m > 0,5$ səviyyəsində optimal hədd hesab oluna bilər. Müəssisənin menecer və sahibləri mobil və immobil aktivlərə vəsait qoyuluşu zamanı paritet prinsipinə etməlidirlər , bu isə balansın yüksək likvidliyini təminatı üçün vacibdir. Bu zaman istehsal müəssisəsinin fəaliyyəti nəzərə alınmalıdır. Belə ki, fondtutumlu istehsal sahələrində əmsalın optimal səviyyəsi material tutumlu istehsal ilə müqayisədə aşağı olacaq , çünki xüsusi vəsaitlərin əksər hissəsi əsas istehsal fondlarının və digər qeyri dövriyyə aktivlərinin örtülməsi mənbəyi hesab edilir.[25, səh.115]

Istehsal təyinatlı əmlak əmsalı kapital qoyuluşu avadanlıqlarının, əsas vəsaitlərin, bitməmiş istehsalın, istehsal ehtiyatlarının müəssisənin bütün əmlakının dəyərində nisbəti kimi hesablanır. Əmsalın $\Theta_{it} > 0,5$ həddi normal hesab edilir.

Kreditor borcları əmsalı müəssisənin xarici öhdəliyinin ümumi məbləğində kreditor borclarının xüsusi çəkisini göstərir.

Ehtiyatlar və xərclərin xüsusi mənbələr ilə təmin olunması əmsalı ehtiyatların yaradılmasına görə əsas vəsait mənbələrinin yekun məbləğindəki xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin payını göstərir.

Cədvəl 3.4-dən görünür ki, müstəqillik əmsalı ilin əvvəlinə 0,63 ilin sonuna isə 0,68 təşkil etmişdir. Artım isə 0,05 olmuşdur. Nizamnamə fəaliyyətinin həyata keçirilə bilməsi üçün müəssisədə avans edilən vəsaitlərin yekun məbləğindəki xüsusi vəsaitlərin payı minimum həddi (0,5) keçib, həmçinin artım meyli müşahidə olunur.

Maliyyə sabitliyi əmsalı ilin əvvəlinə 0,51 ilin sonuna isə 0,48 təşkil etmiş və 0,03 azalmışdır. Nəticədə müəssisədə aktivlərə qoyulan xüsusi vəsaitlərin bir ına il sonunda 48 qəpik borc vəsaiti cəlb edilmişdir.

Mobil və immobil vəsaitlər əmsalı ilin əvvəlində 0,19 il sonunda isə 0,21 təşkil edərək 0,02 artmışdır. İlin əvvəlində və il sonunda əmsalın kəmiyyəti maliyyə sabitliyi əmsalının kəmiyyətində aşağıdır. Bu müəssisənin qeyri-maliyyə stabilliydən xəbər verir.

Istehsal təyinatlı əmlak əmsalı 0,02 artmaqla ilin əvvəlində 0,85 ,il sonuna isə 0,87 təşkil etmişdir. Əmsalın kəmiyyəti nəzəri göstərici diapazonundan 0,5 çoxdur.

Kreditor borcları əmsalı ilin əvvəlində 0,96 il sonunda isə 0,8 təşkil edərək 0,16 azalmışdır. Müəssisədə daxili öhdəliklərin yekun məbləğində kreditor borcunun azalması müşahidə olunsa da, göstəricinin kəmiyyəti çox yüksəkdir.

3.3 Hesabat informasiyası əsasında müəssisənin maliyyə nəticələrinin təhlili və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Müəssisədə istehsal,təchizat, satış və maliyyə fəaliyyətinin müxtəlif aspektləri maliyyə nəticələrinin göstəricilər sisteminin yekununda öz dəyər ifadəsini tapır. Müəssisə fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin vacib göstəriciləri mənfəət və zərər haqqında hesabatda əks etdirilir.

Maliyyə nəticələri həmçinin ən vacib göstərici olan mənfəət də müəssisənin maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyini əks etdirir. Mənfəətin real həcmi

onun həyaat qabiliyyətinin ölçüsü kimi öyrənilməlidir. Çünki mənfəətin artması aşağıda göstərilən məsələlərin özünü maliyyələşdirməsi üçün maliyyə bazası yaradır :

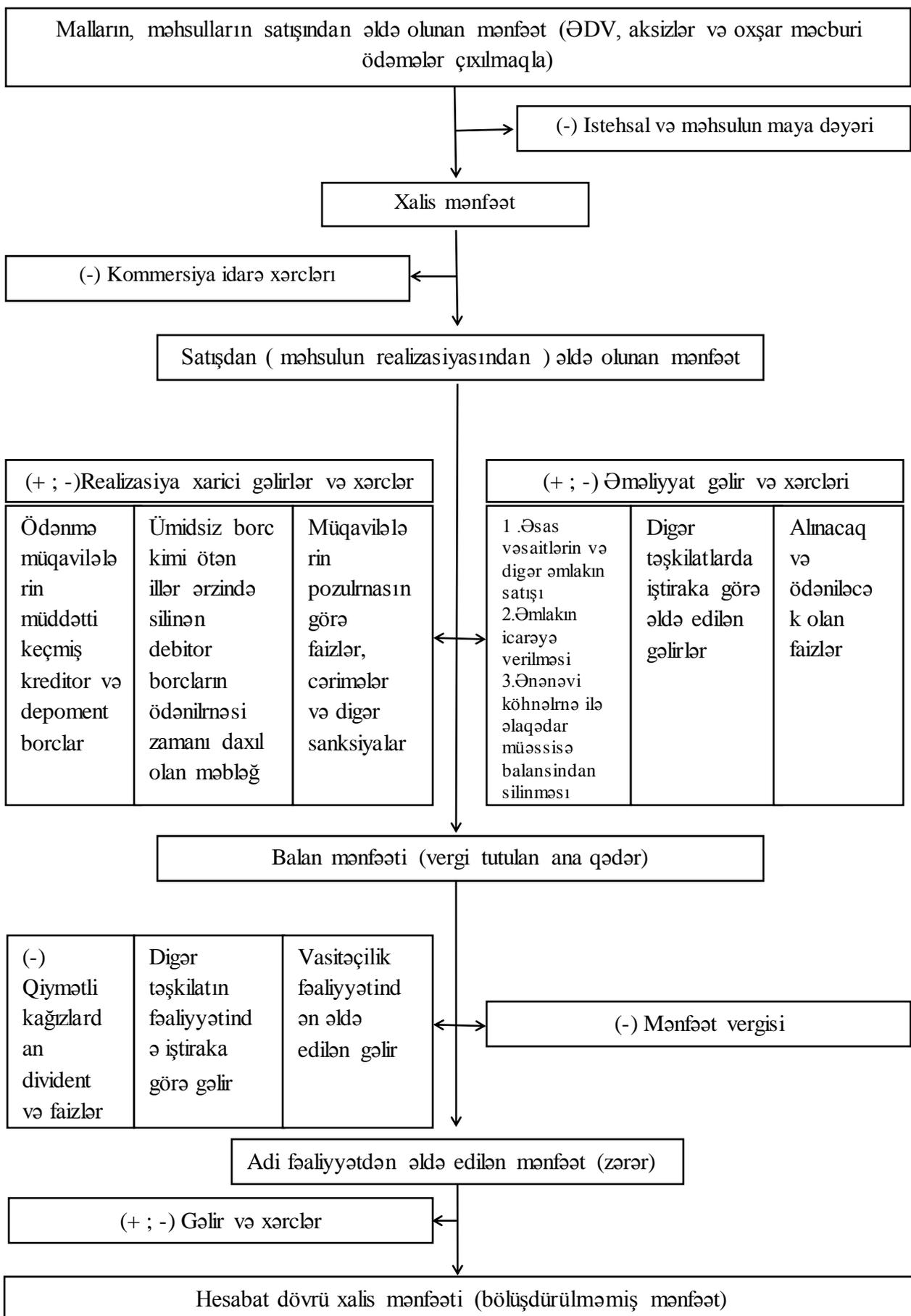
- geniş təkrar istehsal ;
- işçilərin maddi stimullaşdırılması ;
- kollektivin sosial inkişafı problemlərinin həll edilməsi ;
- banklara, kreditorlara və investora olan borcların ödənilməsi.

Mənfəət müəssisənin işgüzar fəallığını, sabitliyini və uğurlarını xarakterizə edir. Mənfəət əsasında avans edilən vəsaitlərin səmərəliliyi və müəssisə aktivlərinə sərmayə qoyuluşunun gəlirliliyi müəyyənləşdirilir.

Müəssisənin mənfəəti artdığı zaman yeni texnika və texnologiyalardan istifadə edərək istehsalın texniki səviyyəsini yüksəltmək ,bazarın tələbinə uyğun olaraq buraxılan məhsul çeşidlərinin keyfiyyətini yüksəltmək ,yeni məhsul çeşidlərini mənimsəmək,onların moda və formalarını yaxşılaşdırmaq,həmçinin fəhlə və qulluqçulara maddi yardımların göstərilməsinə,onların iş və sosial şəraitlərinin yaxşılaşdırılmasına ,peşə vərdişlərinin və ixtisaslarının yüksəldilməsinə daha çox vəsait yönəltmək və ən sonda fəaliyyətin ahəngdarlığını və daimiliyini təmin etmək imkanlarını artırır. [22, səh. 93]

Hal hazırkı şəraitdə müəssisə maksimum mənfəət əldə etməyə istiqamətlənmiş fəaliyyət göstərməyə belə, heç olmasa bazarda öz mövqeyini qoyurub saxlamağa imkan verəcək və rəqabət mühitində istehsalın dinamik inkişafını təmin edəcək mənfəəti əldə etməyə çalışmalıdır.

Mənfəətin mütləq həcmi heç də müəssisə fəaliyyətinin səmərəliliyini tam olaraq əks etdirmir. Belə ki, müqayisə olanma xüsusiyyətlərini özündə daşımır. Məhz buna görə də maliyyə nəticələrini və fəaliyyətin səmərəliliyinin nisbi göstəricisi olan rentabellik göstəricilərini hesablamaq lazımdır. Bunlar müxtəlif aspektlərdən gəlirliliyi (mənfəətliliyi) müəyyən edir və mənfəət göstəriciləri ilə birgə müəssisənin xüsusi vəsaitlərinin formalaşmasını və istifadə edilməsinin xarakteristikasını əks etdirir.

Şəkil 3.1. Müəssisə gəlirinin formalaşmasına əsaslanan təsərrüfat modeli

Maliyyə nəticələrinin təhlilinin nəzəri əsası olaraq mülkiyyət formasında asılı olmadan bazar şəraitində hər bir müəssisə üçün mənfəətin formalaşmasına əsaslanan təsərrüfat mexanizmi qəbul edilmişdir. (şəkil 3.1) Bu model özündə bazar münasibətləri şəraitində fəaliyyət göstərən müəssisələrə aid olan göstəricinin fəaliyyət məqsədinin və fəaliyyətin maliyyə nəticələri göstəricilərinin eyni olmasını, mənfəətin vahid formalaşması və bölüşdürülməsi proseslərini, vahid vergi ödəmə sistemlərini xarakterizə edir. Mənfəətin formalaşma sxemi bəzi ardıcıl hesablamalardan ibarətdir.

- 1) **Ümumi mənfəət** - müəssisəyə daxil olan məcmu pul gəliri və ƏDV, aksizlər, digər dolayı vergilər və yığımlar arasında olan fərq kimi müəyyən edilir. Ümumi mənfəət istehsal bölmələrinin işinin səmərəliliyini əks etdirir.
- 2) **Məhsul satışından əldə edilən mənfəət** – məcmu pul gəlirindən məhsul satışı və təsərrüfat xərcləri ilə əlaqədar kommersiya idarə xərcləri çıxılması yolu ilə tapılır. Nəticədə, müəssisənin əsas fəaliyyəti olan məhsul istehsalı və satışının iqtisadi səmərəliliyi müəyyən edilir.
- 3) **Balans mənfəəti** – məhsul satışı, digər satışların nəticələrinin, satışdankənar gəlir və xərclərin cəminə bərabərdir, bu, müəssisənin bütün təsərrüfat fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyini əks etdirir.
- 4) **Müəssisənin sərəncamında qalan xalis mənfəət** – hesabat dövrünün vergi tutulan mənfəət məbləği və vergi məbləği, həmçinin qeyri müəyyən hadisələrlə bağlı fəvqəl gəlir və xərclərin (yanğın, təbii fəlakət və s.) fərqi kimi hesablanır.

Müəssisənin fəaliyyətini təhlil edən zaman mənfəətin formalaşması və bölüşdürülməsi cədvəldə göstəriləyi kimidir (cədvəl 3.5). Hesabat dövründə məhsul satışından əldə edilən gəlir 1.961.093 manat olmuşdur, bu isə ötən ilə nəzərən 1.340.750 manat azdır. Əmtəlik məhsulun maya dəyəri 1.594.134 manat, kommersiya xərcləri isə 44.998 manat. Məhsul istehsalı və satışı xərclərinin həcmi 84,45%, satışdan əldə edilən mənfəət isə 15,55 % olmuşdur.

Hesabat ilində balans mənfəəti 47.814 manat yaxud 9,65 % azalmışdır. Mənfəətin əsas tərkib hissəsi hesab olunan satışdan əldə edilən mənfəət 191.575 manat yaxud 37,41 % aşağı düşmüşdür bu isə balans mənfəətinə çox böyük təsir

göstərmişdir. Digər müəssisələrdə iştiraka görə əldə edilən gəlir isə 1.740 manat azalmışdır.

Sair əməliyyatlardan və satışdan kənar xərclərin və gəlirlərin azalmasına baxmayaraq xərclərin saldosu müsbətdir və uyğun olaraq 81.566 manat və 43.936 manat təşkil edir. Hesabat ilində bölüşdürülməmiş mənfəət 312.402 manat təşkil etmişdir və bu ötən illə müqayisədə 35.576 manat çoxdur.

Cədvəl 3.5

“Delta C.O.” MMC-nin gəlirliliyinin təhlili(2016-cı il)

Göstərici	Baza ili	Hesabat ili	Yayınmalar	Artım tempi	Xüsusi çəki (%)	
					Baza	Hesabat
Məhsul satışından gəlir	3.301.843	1.961093	-1340750	59,39	100	100
Məhsul satışının maya dəyəri	2745490	1594134	-1151356	58,06	83,15	81,29
Kommersiya xərcləri	42917	44998	2281	105,09	1,3	2,29
Satışdan mənfəət	513536	321961	-191575	62,69	-	-
Məhsulun rentabelliği	18,7	20,2	1,49	-	-	-
Sair əməliyyat gəlirləri	648.044	585.373	-62.671	90,33	130,84	130,82
Ödəmə faizləri	0	0	0	0	0	0
Digər təşkilatlara iştirakda gəlir	1760	20	-1740	1,14	0,04	0
Sair əməliyyat xərcləri	688384	503807	-184577	73,2	138,97	112,59
Maliyyə-təsərrüfat faliyyətindən mənfəət	473472	403529	-69943	85,23	95,6	90,18
Sair satışdan kənar gəlirlər	210339	47045	-163294	22,38	42,45	10,51
Sair satışdan kənar xərclər	188532	3109	-185423	1,65	38,05	0,69
Hesabat dövrünün mənfəəti	495279	447465	-47814	90,35	100	100
Yayıdırılmış vəsaitlər	100617	93748	-6869	93,27	20,3	20,95
Hesabat dövrünün bölüşdürülməmiş mənfəəti	276926	312402	35676	112,85	55,89	69,82

Gəlirdən sonra maliyyə nəticəsi anlayışını əks etdirən göstərici rentabellik göstəriciləridir. Bu göstəricilər müəssisənin fəaliyyətinin səmərəliliyini xarakterizə edirlər. Bunlar məhsul satışından əldə olunan mənfəət, xalis mənfəət və balans mənfəətinə əsasən hesablanıla bilər. (cədvəl 3.6)

Cədvəl 3.6

“Delta C.O.” MMC-nin rentabellik göstəriciləri (2016-cı il)

Göstərici	Baza ili %	Hesabat ili %	Düstur
Satışın rentabelliği. (R ^s)	15	22, 82	$M^b \times 100 / Q$ Q=satışın həcmi M ^b = balans mənfəəti
Özünü maliyyələşdirmə əmsalı. (Θ _{öm})	0, 49	0, 58	$(M+A) / (K^b+B^k)$ M= yığıma yönəldilən mənfəət A= amortizasiya K ^b = kreditor borcu B ^k = borc kapitalı
Məhsul rentabelliği. (R ^m)	18, 7	20, 2	$M^s \times 100 / M^d$ M ^d = məhsul istehsal və satışı üzrə xərc M ^s = məhsul satışından mənfəət
Aktivlərin rentabelliği. (R ^a)	14, 35	12, 92	$M^b \times 100 / A^k$ A ^k = balans aktivin yekunu
Cari aktivlərin rentabelliği. (R ^{ca})	21, 61	19, 06	$M^b \times 100 / A^c$ A ^c = cari aktivlər
Əsas vəsaitlər və digər qeyri maddi aktivlərin rentabelliği. (R ^{qv})	22, 81	20, 61	$M^b \times 100 / (\Theta V + Q_{da})$ ΘV= əsas vəsaitlərin orta dəyəri Q _{da} = digər qeyri dövriyyə aktivlərin dəyəri
Xüsusi kapitalın rentabelliği.	21, 35	19, 29	$M^b \times 100 / XK$ XK= xüsusi kapital

Satışın rentabelliği ötən il 15 % olmuşsa, hesabat ilində 22,82 % olmuşdur yəni 7,82 % artmışdır. Bu isə müəssisənin satışın hər manatından 22 qəpik mənfəət götürdüyünü göstərir. Ötən il özünü maliyyələşdirmə əmsalı 2,49 % olduğu halda hesabat ilində 0,9% artmış və 2,58% təşkil etmişdir. Keçən il məhsulun rentabelliği 18,7 % olmuş, hesabat ilində isə 1,5% artaraq 20,2% olmuşdur.

Gəlirliliyi göstərən ilk 3 göstəricidə artım görülür, bu isə müsbət meyl hesab oluna bilər. Lakin digər göstəricilər tam tərsini göstərir. Belə ki aktivlərin rentabelliği ötən il 14,35 % olduğu halda, hesabat ilində 1,43% aşağı düşmüşdür. Nəticədə isə müəssisənin əmlakından istifadəsinin effektivliyi 12,92 % olmuşdur.

Baza ilində cari aktivlərin rentabelliği 21,61 % olmuş, hesabat ilində isə 19,06% təşkil etmişdir yəni 2,55% azalmışdır. Bu göstərici müəssisədə cari aktivlərə qoyulan hər a mənfəət səviyyəsinin 19,06% olduğunu göstərir.

Ötən il əsas vəsaitlər və digər qeyri dövriyyə aktivlərinin rentabelliği 21,81% olmuş, hesabat ilində 2,2% azalaraq 20,6 %-ə düşmüşdür.

Xüsusi kapitalin rentabelliği ötən il 12,08% təşkil etmiş, hesabat ilində isə 1,22% artaraq 13,3% olmuşdur, daha doğrusu xüsusi mənbələrin hesabına yaradılan kapitaldan istifadə səviyyəsi artmışdır. Xüsusi və uzunmüddətli borc kapitalının rentabelliği baza ilində 21,61 %, hesabat ilində 19,06 % olmuşdur, yəni xüsusi kapitalın rentabelliğindən fərqlənməmişdir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

“Sənaye müəssisələrinin auditində maliyyə təhlilindən istifadənin metodiki məsələləri” mövzusunda aparılmış tədqiqatın nəticəsində maliyyə təhlili ilə audit arasında qarşılıqlı əlaqələrin xarakterinin ortaya çıxarılması məqsədilə qarşıya qoyulmuş vəzifələr kompleksı uğurla həll edilmişdir.

Fikrimizcə, tədqiqat işini yekunlaşdıraraq konkret nəticələr əldə etmək və aşkar edilmiş nöqsanları aradan qaldırmaq məqsədilə aşağıdakı göstərilən təkliflər paketinin işlənilib hazırlanması məqsəduyğundur.

1) Auditin inkişafına mane olan əsas problemlərdən biri, fikrimizcə ən aktualı, düzgün maraqlar sisteminin müəyyən edilməsi və bu maraqlar çərçivəsinin qurulmasıdır. Audit xidmətinin istifadəçiləri, auditor təşkilatları və dövlət orqanları öz aralarında maraqlarını razılaşdırmalıdırlar və bunlar cəmiyyətin maraqları ilə uzlaşmalıdır. Belə ki, bəzi hallarda müəssisə rəhbərliyi ilə auditor təşkilatlarının gizli sövdələşməsi nəticəsində “yalançı” auditor rəyləri tərtib oluna bilər və buna uyğun olaraq da müəssisənin gəlirlilik səviyyəsi və ya hər hansı digər göstəriciləri şişirdilə bilər.

Bir başqa halda isə, müəssisədə “ikili” auditor rəyi tərtib oluna bilər. Bu halda, müəssisənin real vəziyyətini əks etdirən auditor rəyi müəssisə rəhbərliyi üçün, yalançı və şişirdilmiş məlumatların yer aldığı auditor rəyi isə audit informasiyalarının kənar istifadəçilərinə (cədvəl 1.1) və ictimaiyyətə təqdim edilmək üçün hazırlanır.

2) Auditin qarşısındakı bir digər problem odurki, bir çox müəssisələrdə maliyyə hesabatları düzgün tərtib edilmir. Müəssisələrin böyük əksəriyyətində illik maliyyə hesabatları ya beynəlxalq standartlara uyğun tərtib edilmir, ya da bəzi hallarda dərc edilmir və ictimaiyyətə və ya digər kənar istifadəçilərə təqdim edilmir. Bəzi müəssisələrdə isə daxili audit sisteminin inkişaf etməməsi və MHBS-lərin tətbiq edilmədiyinə görə keyfiyyətli audit həyata keçirmək mümkün olmur. Məhz belə müəssisələrdə effektiv auditor yoxlanışı aparmaq üçün MHBS-

nin tələblərinə uyğun olan mühasibat proqramları tətbiq edilməli və mühasiblərin təhsil və peşəkarlıq səviyyəsi yüksəldilməlidir.

3) Nəzəriyyə və praktikadan göründüyü kimi, analitik proseduralar müasir şəraitdə auditor yoxlamalarının ayrılmaz tərkib hissəsi hesab edilir. Analitik proseduralardan audit prosesinin planlaşdırma, auditor yoxlamalarının aparılması və yekunlaşdırma mərhələsində istifadə edilə bilər. Planlaşdırma mərhələsində istifadə edilən analitik proseduralar hiylə və kənarlaşmaları ortaya çıxarmağa imkan verən auditor yoxlamaları prosesinin işlənilib hazırlanması üçün mühim şərt sayılır. Əlavə olaraq, analitik prosedurlar «xarakterik» asılılığının müəyyən edilməsi, gözlənilməyən və izah edilməsi mümkün olmayan situasiyaların aşkar edilməsi, auditin yekunlaşdırma mərhələsində isə kompleks maliyyə təhlilinin həyata keçirilməsi məqsədilə tətbiq edilə bilər.

4) Satılmış məhsullara, mallara görə alıcılarla hesablaşmaların müddətlərinin pozulması, satışın həcmnin məhsul istehsalının həcmindən geri qalması, ehtiyatların mal-material sərvətlərinin həcmindən artıq olması, yəni məsul satışına dair müqavilələrin, tapşırıq və sifarişlərin yerinə yetirilə bilməsi üçün tələb edilən miqdardan artıq ehtiyatların yaradılması müəssisənin ödəmə qabiliyyətinə mənfi təsir göstərir. Belə halların araşdırılması və yaranma səbəblərinin aşkar edilməsi müəssisə rəhbərliyi qarşısında mühim vəzifə kimi qoyulmalıdır.

5) Ödənilməli olan pul öhdəlikləri və daxil olması gözlənilən pul gəlirinin müqayisə edilməsi ilə qısamüddətli dövrdə ödəmə təqviminin mümkün vəziyyətini qiymətləndirmək və öhdəliklərin gəlirlərdən aşkar edilmiş üstünlüyünün qarşısının alınması və aradan qaldırılması üzrə uyğun idarəetmə qərarlarını hazırlamaq vacib məsələdir.

6) Tədqiqat işində cədvəl 3.3-də "Delta C.O." MMC-nin likvidlik göstəriciləri verilmişdir. Aydın olur ki, müəssisənin likvidlik əmsalları qəbul edilmiş normativlərə uyğun gəlmir. Lakin müəssisələrin likvidlik və ödəmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi zamanı istifadə edilən əmsalların minimal hədləri mütləq qəbul edilə bilməz. Hər bir ölkədə fərqli iqtisadi inkişaf səviyyəsi və fərqli inflyasiya göstəriciləri olduğuna görə, Respublikamızdakı mövcud iqtisadi durum

və iqtisadiyyatın inkişaf xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq həmin maliyyə əmsallarının minimal hədləri müəyyən edilməlidir.

7) Tədqiqat işində cədvəl 2.8 və 2.9-da “Delta C.O.” MMC-nin kreditor və debitor borclarının xarakteristikası və müqayisəli təhlili göstərilmişdir. Cədvəllərdən aydın olur ki, müəssisədə pul vəsaitlərinin çatışmazlığı ilə əlaqədar olaraq müəyyən maliyyə çətinlikləri var. Kreditor və debitor borclarının strukturu, həcmi və keyfiyyəti maliyyə vəziyyətinə ciddi təsir göstərməsi səbəbindən, onun yaxşılaşdırılması üçün aşağıda göstərilən tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur :

- Kreditor və debitor borclarının nisbətinə daimi nəzarət edilməsi ;
- Debitor borclarının artımı müəssisədə maliyyə sabitliyi üçün təhlükə yaradır və kənar mənbələrdən vəsaitlərin cəlb edilməsi zərurətini yaradır. Nəzərə alsaq ki, müəssisə malalanlardan və sifarişçilərdən debitor borclarını ala bilib-bilməməsindən asılı olmayaraq kreditor borcları, xüsusilə də mübahisəsiz alınan, sanksiyalar tətbiq edilən borclarını ödəməyə borcludur. Bu səbəbdən də, təhlil zamanı müvəqqəti dövriyyədən çıxmış kimi qəbul olunan debitor borclarını ayrılıqda təhlil etmək məqsədəuyğun hesab edilir ;
- Ödəmə vaxtı keçmiş borclar üzrə hesabların vəziyyətinə nəzarət edilməsi ;
- Monopol sifarişçilərin borcları ödəməmək riskinin qarşısını almaq məqsədilə, müəssisənin məhsul istehlakçılarının sayının və müxtəlifliyinin artırılmasına üstünlük vermək.

8) Texnikada, texnologiyada, sifariş portfelində, məhsul çeşidində və s. dəyişikliklər olduqda ehtiyatlar və xərclərin norma və normativlərinin operativ dəqiqləşdirilməsini nəzərdə tutan çevik sistemin tətbiqi məqsədəuyğun hesab edilir.

9) Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlili mürəkkəb və yaradıcı iş olduğuna görə, xarici və daxili təhlil, ekspress qiymətləndirmə, operativ və dərin tədqiqat metodikalarını bilmək, normativləri əsaslandırılmış şəkildə tətbiq edə bilmək, dinamik dəyişmələri düzgün formada qiymətləndirmək, amillər üzrə təhlil bacarığının olması məqsədəuyğun hesab edilir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. “Auditor xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu .Bakı 6 sentyabr 1994-cü il. № 882.
2. “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu .Bakı 2004
3. Auditin keyfiyyətinə daxili nəzarətin həyata keçirilməsi haqqında TƏLİMAT .Bakı 2016 // Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası Şurasının 2016-cı il 30 sentyabr tarixli 279/3 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmişdir.
4. Auditin aparılması və sənədləşdirilməsinə dair TƏLİMAT .Bakı 2015 // Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası Şurasının 20 oktyabr 2015-ci il tarixli 267/ sayılı Qərarı ilə təsdiq edilmişdir.
5. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi (əlavə və dəyişikliklərlə). Bakı , 2000.
6. “Maliyyə hesabatlarının təqdimatı üzrə” 1 №-li kommersiya təşkilatları üçün Milli Mühasibat Uçotu Standartı // Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 2006 - ci il 18 aprel tarixli İ - 38 nömrəli əmri ilə təsdiq edilmişdir.
7. “ Kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabat üzrə ” kommersiya təşkilatları üçün 2 № - li milli mühasibat uçotu standartı // Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 2006 - ci il 18 aprel tarixli İ - 38 nömrəli əmri ilə təsdiq edilmişdir.
8. 6 № - li kommersiya təşkilatları üçün milli mühasibat ucotu standartı «Gəlir» // Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 2006 - ci il 18 aprel tarixli İ - 38 nömrəli əmri ilə təsdiq edilmişdir.
9. Azərbaycan Respublikasının statistik göstəriciləri .Bakı , 2016.
10. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi (əlavə və dəyişikliklərlə) . Bakı, 1999.
11. S.M.Səbzəliyev. Maliyyə hesabatı : formalaşması və təkmilləşdirilməsi problemləri. Bakı “Elm” ,2003.
12. S.M.Səbzəliyev. Mühasibat (maliyyə) hesabatı. Bakı , 2003.
13. F.Ş.Наси́ев. Auditdə iqtisadi təhlil. Bakı , 2015.
14. Аббасова С.А. Практический аудит. / Баку, АЗГЭУ , 2011.

15. Аббасова С.А., Губадова А.А. Роль анализа финансового состояния предприятия в аудиторском заключении, Журн. “Maliyyə və uçot”, N 9-10, 2010.
16. F.Ş. Naciyev, Ş.H. Əliyev. Audit (dərslük). Bakı ,2011.
17. H.A.Cəfərli. İqtisadi təhlil (dərslük) Bakı, “Elm və Təhsil” 2009.
18. C.B.Namazova, R.N.Kazımov. Praktiki audit (dərslük). Bakı 2012.
19. C.B.Namazova. Audit (dərslük). Bakı , 2012.
20. Q.R.Rzayev. Mühasibat uçotu və audit (dərslük). Bakı “Adiloğlu” 2008.
21. S.Y.Müslümov, R.N.Kazımov. Maliyyə təhlili. Bakı 2011.
22. İ.M.Mahmudov ,T.Ş.Zeynalov , N.M.İsmayılov. İqtisadi təhlil (dərslük) Bakı, “İqtisad Universiteti” ,2010.
23. V.T.Novruzovun elmi redaktorluğu ilə. Daxili audit. Bakı ,2008.
24. İ.M.Abbasov. Audit (dərslük). Bakı , 2007.
25. Liferenko Q.N. Müəssisənin maliyyə təhlili. Bakı, “İqtisad Universiteti” 2010
26. D.Aleksander.,A.Britton., A.Yorissen .Maliyyə hesabatının beynəlxalq standartları : nəzəriyyədən praktikaya / rus dilindən tərcümə .Bakı “İqtisad Universiteti” 2010.
27. M.Erdoğan .,N.Erdoğan., N.Cömert., A.K.Uzun., M.Yılcı. Denetim. Eskişehir 2013.
28. A.Çabuk., A.A.Karagül., C.Erol., Ş.Sevim., Ö.Sayılr. Finansal tablolar analizi. Eskişehir 2013.
29. S.Selimoğlu, Ş.Uzay., S.Uyar., B.Başar., M.Özbirecikli. Muhasebe denetimi ve mali analiz. Eskişehir 2012.
30. A.Çabuk., Ş.Sevim., A.A.Karagül., Ö.Sayılr., C.Erol. Mali analiz. Eskişehir 2013.
31. Yıldırım Ercan Çalış. Bağımsız denetim sürecinde analitik inceleme prosedürleri. İstanbul 2011.
32. BPP Learning Media. ACCA Paper F3 Financial Accounting. 2016.
33. Донцова Л.В., Никифорова Н.А. Комплексный анализ финансовой отчетности. М.: ДИС ,2001.

34. Лобынцев Н.Т., Ковалева О.В.. Аудит: теория и практика. М., «Издательство Приор» 2000.
35. Андреев В.Д.. и др. Практикум по аудиту: учебное пособие. М.: Финансы и статистика, 2006.
36. Аудит: /Под ред. В.Д. Подольского. -М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005.
37. Ивашкевич В.Б.. Практический аудит: М.: Магистр, 2007
38. Донцова Л.В., Никифорова Н.А. Комплексный анализ финансовой отчетности. М.: ДИС, 2001.